

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	30
'Aho	Monite, 21 Sepitema 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afi

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Eiki Minisitā Mo'ui

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

Hon. Vuna Fa'otusia

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Hon. Tevita Lavemaau

Sāmiu Vaipulu

Lord Nuku

Lord Tu'ilakepa

Poasi Mataele Tei

'Akosita Lavulavu

Palōfesa 'Amelia Tu'ipulotu

Siaosi Sovaleni

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

Lord Vaha'i

Lord Tu'i'āfitu

Lord Tu'iha'angana

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Siaosi Pōhiva

Semisi Sika

Mateni Tapueluelu

Losaline Ma'asi

Semisi Fakahau

Penisimani Fifita

Mo'ale Finau

Veivosa Taka

Dr. Saia Piukala

**FALE ALEA ‘O TONGA
‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 30/2020 FAKATAHA ‘A E FALE
ALEA ‘O TONGA**

‘Aho: Monite 21 ‘o Sepitema, 2020

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou‘eiki Memipa
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea
Fika 04	:	LIPOOTI KOMITI: 4.1 Lipooti Fika 6/2020 ‘a e Komiti Tu‘uma‘u ki he Lao (Fekau‘aki mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga 2020)

<p>Fika 05</p>	<p>:</p>	<p>NGAAHI LIPOOTI ‘A‘AHI:</p> <p><i>LIPOOTI ‘A‘AHI 2020:</i></p> <p>5.1 Lipooti ‘A‘ahi – Vāhenga Tongatapu 1</p> <p>5.2 Lipooti ‘A‘ahi – Vāhenga Tongatapu 2</p> <p>5.3 Lipooti ‘A‘ahi – Vāhenga Tongatapu 3</p> <p>5.4 Lipooti ‘A‘ahi – Vāhenga Tongatapu 4</p> <p>5.5 Lipooti ‘A‘ahi – Vāhenga Tongatapu 5</p> <p>5.6 Lipooti ‘A‘ahi – Vāhenga Tongatapu 6</p> <p>5.7 Lipooti ‘A‘ahi – Vāhenga Tongatapu 8</p> <p>5.8 Lipooti ‘A‘ahi – Vāhenga Tongatapu 9</p>
		<p>5.9 Lipooti ‘A‘ahi – Vāhenga ‘Eua 11</p> <p>5.10 Lipooti ‘A‘ahi – Vāhenga Ha‘apai 12</p> <p>5.11 Lipooti ‘A‘ahi – Vāhenga Ha‘apai 13</p> <p>5.12 Lipooti ‘A‘ahi – Vāhenga Vava‘u 14</p> <p>5.13 Lipooti ‘A‘ahi – Vāhenga Vava‘u 15</p> <p>5.14 Lipooti ‘A‘ahi – Vāhenga Vava‘u 16</p> <p><i>LIPOOTI ‘A‘AHI 2019:</i></p> <p>5.15 Lipooti ‘A‘ahi – Vāhenga Tongatapu 6</p> <p>5.16 Lipooti ‘A‘ahi – Vāhenga Vava‘u 16</p>

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu.....	7
Ui ‘a e Fale.....	7
Poaki	7
Me’a ‘Eiki Sea	8
Lipooti Fika 6/2020 Komiti Tu’uma’u ki he Lao	8
Lipooti mei he Kōmiti Lao	11
Tokanga he’ikai ngāue’aki fakamo’oni fakatekinikale ki he Lao Fakaangaanga fika 12/2020 12	
‘Ikai tui ke ‘ave Lao Fakaangaanga fika 12/2020 ke tālanga’i he kakai	12
Mahu’inga ke ‘ave Lao Fakaangaanga fika 12/2020 ke tālanga’i he kakai.....	13
Mahu’inga ke ‘ave ki he kakai e Lao he ‘oku mafatukituki ko e alea’i Konisitūtone.....	16
Poupou ke ‘ave Lao Fakaangaanga ki he kakai he tukufakaholo ‘oku liliu he taimi ki he taimi	17
Fokotu’u ke pālōti’i Lao Fakaangaanga	18
Poupou ki he tukufakaholo kae tokanga pe ke ta’ota’ofi e faihala	18
Fokotu’u ke angamaheni ‘aki he Fale ko e alasi pe Konisitūtone pea ‘ave ki he kakai	19
Tui ke aofangatuku Fale Alea ki he Lao he kuo tuku mai kakai nau falala kia kinautolu.....	20
Fokotu’u hoko atu ngāue Fale Alea he ‘oku maumau kupu 131 Tohi Tu’utu’uni ngāue.....	23
Poupou ke ‘ave Lao ki he kakai	24
Taukave ko e kupu 131 ‘i ai totonu ke ‘ave ki he kakai pea ne te’eki ke lau 1 e Lao	25
Fakatonutonu ne ‘osi lau ‘uluaki e Lao Fakaangaanga fika 12/2020	25
Fokotu’u ke pālōti’i e Lao.....	26
Taukave ke fakakau kakai kae kakato talatalanoa e kakai he Konisitutone	27
Fakama’ala’ala Sea he founga ngāue na’e fakahoko ‘aki ngāue ki he Lao	28
Tautapa ke ‘ave mu’a Lao Fakaangaanga fika 12/2020 ki he kakai.....	29
Ongo fokotu’u fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga fika 12/2020	30
Fokotu’u ke faitu’utu’uni a e Sea ki he Lao Fakaangaanga fika 12/2020	30
Taukave he’ikai ke toe liliu he Komiti ‘enau lipooti	32

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Feitu‘una kae ‘uma‘ā e Hou‘eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Fakama’ala’ala he Fokotu’u hoko atu ngāue he ‘e monuka Tu’utu’uni 62 e Fale.	33
Fakama’ala’ala Sea he kupu 131(1) Tohi Tu’utu’uni e Fale Alea.....	33
Taukave ne ‘osi fakakakato he Kōmiti Lao ‘a e ngāue ki he’enu Lipooti fika 6/2020.....	33
Tui Sea ‘ikai ha fepaki he ngāue ne fakahoko Kōmiti mo e Tu’utu’uni Ngāue ‘a e Fale	34
Fokotu’u fakafoki Lao ki he kakai ke ‘ave mahino kia nautolu pea ‘ata kitu’a ngāue Fale	35
Poupou na’a ko ha faingamālie e Lao ke fakahaofi ngaahi tala fakafonua kuo kamata mole..	37
Taukave he kupu 89 (a) Konisitutone ‘ikai ha mafai ‘o ha taha ke to’o pe tautea noa’ia kakai	39
Taukave ‘osi mahino mahu’inga tala tukufakaholo kae ‘ave Lao ki he kakai.....	42
Fokotu’u tukuhifo ki he Kōmiti Kakato e Lao ke talanoa’i mahino kongā lahi tala tukufakaholo ‘oku ‘ikai tohi.....	43
Fokotu’u ke paloti’i Lipooti e Kōmiti pea mo e Lao Fakaangaanga fika 12/2020.....	44
Poupou tukuhifo Lao ke alea’i ke ma’ala’ala & fakakaukaua ngaahi me’a kehe he ko ē tānaki eni ki he Konisitūtone	44
Pālōti ‘o tali Lipooti Fika 6/2020 e Komiti Tu’uma’u ki he Lao.....	44
Fehu’ia founga ngāue e Fale fakatatau ki he Tu’utu’uni Ngāue e Fale	45
Lau tu’o 2 Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao Konisitūtone ‘o Tonga 2020.....	47
Fokotu’u pea poupou’i tukuhifo Lao Fakaangaanga liliu Konisitūtone ki he Komiti Kakato .	47
Fokotu’u tukuhifo kātoa lipooti ‘a’ahi Fale Alea 2019 & 2020 ke alea’i he Kōmiti Kakato ...	47
Pālōti’i tali fokotu’u tukuhifo kotoa ‘u lipooti ‘a’ahi alea’i he Kōmiti Kakato.....	48
Kei hao pē fonua mei he kolona vailasi	49
Ngaahi tokoni ki he ako lavemonū ai mo e ako tokamu’a.....	49
Kamata he ‘aho 24 faifatongia Kautaha Vakapuna Lulutai ki he fonua.....	49
Polokalama lotu ‘aukai fakafonua ‘a e Pule’anga.....	50
Tokanga ki he ‘ikai kakato ngaahi feitu’u lue’anga e tangata feitu’u Fātumu	51
Tali Palēmia ki he te’eki kakato mai ngāue ngaahi lue’anga tangata ‘i Fātumu	51
Kole ke tomu’a fakalelei’i Hala Holopeka kimu’a he polokalama ‘aukai Pule’anga ki Ha’apai	52
Tokanga ki he fika ‘uluaki fiema’u tanu hala mei he ngaahi lipooti ‘a’ahi.....	53
Kelesi	54

Fale Alea ‘o Tonga

Aho: Monite, 21 Sepitema 2020

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, Lord Fakaʻanua ki hono me’a’angá)

Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Kole atu ki he Fakaʻofonga ‘o Tongatapu 2 ke tataki mai e lotu e pongipongi ni.

Lotu

(Na’e fakahoko ia ‘e he Fakaʻofonga Kakai Vāhenga Tongatapu 2, Semisi Sika)

<009>

Taimi: 1005-1010

(kei hoko atu pe lotu)

<008>

Taimi: 1010-1015

(Hoko atu ‘a e Lotu)

Eiki Sea: Ui e Hou’eiki Mēmipa e Fale.

Ui ‘a e Fale

Tokoni Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā, tapu mo e Hou’eiki Fakaʻofonga Nōpele, pea tapu mo e Hou’eiki Fakaʻofonga e Kakai, kae ‘atā ke fakahoko hono ui e Fale ki he pongipongi ni, ‘aho Monite, 21 ‘o Sepitema 2020.

(Na’e lele heni e taliui ‘a e Hou’eiki Mēmipa)

<005>

Taimi: 1015-1020

(Hoko atu e taliui)

Kalake Tepile: ‘Eiki Sea ‘oku ou kole ke u toe fakaongo atu hono ui ‘o e Fale. ‘Eiki Minisitā Polisi, Veivosa *Light of Life* Taka.

Poaki

‘Eiki Sea ‘oku kei hoko atu pē ‘a e poaki ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia mo ‘Eiki Nōpele Vaha’i pea ko ‘Eiki Nōpele Fusitu’a ‘oku poaki tengetange. Ko e ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki

Minisitā Ako mo e ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, Semisi Taelangi Fakahau ‘oku nau poaki tōmui mai, kātaki ko e ‘Eiki Minisitā Ako ‘oku me’a mo ia ‘i heni. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ia e taliui ‘o e pongipongi ni ko e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali mai honau ui ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku nau me’a tomui mai pē mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Ta’ehāmai ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo ‘Ene ‘Afio Tama Tu’i Tupou VI, tapu pea mo e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u, tapu mo e Fale ‘o Tupou. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele tapu pea mo e Fakafofonga ‘o e Kakai. Hou’eiki mālō ho’omou laumālie lelei ki he pongipongi ni ko ‘etau ‘asenita ena mou me’a hifo pē ki ai kamata mei he Lipooti Komiti ‘a ia ko e Lao Fakaangaanga Fekau’aki pea mo hono Fakatonutonu ‘o e Konisitūtone. Na’e tukuhifo mei he Fale ni ki he Komiti Lao ke fai ha’anau me’a ki ai pea ko eni kuo lipooti mai ki he Fale he pongipongi ni. Ko e toenga ‘etau ‘asenita ko e ngaahi lipooti ‘a’ahi mei he 2020 pea mo e lipooti ‘a’ahi kei ‘i he Fale Alea mei he 2019. Ko e toenga ‘o e ‘ū lipooti ‘a’ahi kuo ‘osi tukuhifo ki he Komiti Kakato.

Na’e ‘i ai foki ‘a e faka’amu ke fakahū mai mo e ngaahi Lao Fakaangaanga ‘e 10 na’e me’a mai he Hou’eiki Pule’anga ‘e teuteu mai ki he Fale ni ko u tui pē ‘e toki fakakakato mai ia ki he ‘asenita ‘i he taimi kuo maau mai ai tukukehe kapau ‘oku ‘i ai ha me’a makehe fie me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Le’ole’o ki he Lao fekau’aki mo e lao ‘e 10.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Tapu mo e Feitu’una Sea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. ‘Eiki Sea ko e kole pē ko e te’eki ke maau lelei e ‘ū ngāue ki ai kae fakahū mai pē ‘i he ...ko u tui pē ko e uike pē Sea ‘e fakahū mai ai mālō.

‘Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Minisitā. Hou’eiki ‘oku ‘ikai toe fie fakalōlōa ‘etau ngāue he pongipongi ni tau hoko atu pē ki he ‘etau ngāue Lipooti Fika 6/2020 Komiti Tu’uma’u ki he Lao. Kole atu ki he Kalake ke ne lau mai. Kalake kātaki pē ‘o lau kakato mai ‘a e lipooti ko u sio hifo pē ‘oku nounou.

Lipooti Fika 6/2020 Komiti Tu’uma’u ki he Lao

Kalake Tepile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Hou’eiki Mēmipa kakato e Fale kae ‘atā ke lau atu ‘a e Lipooti ‘o e Komiti Tu’uma’u ki he Lao. ‘Aho 16 Sepitema 2020

Lord Fakafanua
‘Eiki Sea Fale Alea ‘o Tonga
Nuku’alofa

‘Eiki Sea

Lipooti Fika 6/2020 Komiti Tu’uma’u ki he Lao fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2020.

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ki he Feitu’una ‘a e Lipooti Fika 6/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao ke me’a ki ai ‘a e Feitu’una mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. ‘Oku fekau’aki ‘a e lipooti ko eni mo e Lao Fakaangaanga Fika 12/2020...

<007>

Taimi: 1020-1025

Kalake Tēpile : ... 2020. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tongá 2020.

Faka'apa'apa atu

.....

Hon Mo'ale Finau

Sea Komiti Tu'uma'u ki he Lao.

Peesi 3 – Talateu: Na'e fakahū mai 'a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tongá 2020 ki he 'Ofisi 'o e Fale Alea 'o Tongá 'e he 'Eiki Minisitā Le'ole'o ki he Lao mo e Pilisone *Hon. Samiu Kuita Vaipulu* 'i he 'aho 27 'o 'Akosi, 2020, 'o fakafika ko e Lao Fakaangaanga Fika 12/2020.

Na'e 'asenita'i leva 'o lau 'uluaki he 'aho 7 'o Sepitema 2020. Hili hono tali hono lau 'uluakí, na'e tu'utu'uni leva 'e he 'Eiki Seá ke tukuhifo 'a e Lao Fakaangaangá ni ki he Komiti Tu'uma'u ki he Laó Komiti Laó, 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 131 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'o e Fale Alea 'o Tongá.

Ngaahi Tu'utu'uni: 'Oku kau foki ki ai mo e tala fatongia 'o e Komiti Laó 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he Tu'utu'uni 175 'o e Ngaahi Tu'utu'uni. Na'e fuofua fakahoko 'a e fakataha 'a e Komiti Laó ki he Lao Fakaangaangá 'i he fakataha Fika 13 'o e 'aho 10 'o Sepitema 2020, 'a ia na'e fakahoko tonu ai pē 'e he 'Ateni Senialé *Linda Folaumoetu'i* kae pehē ki he 'Eiki Minisitā Le'ole'o ki he Laó mo e Pilisone *Hon Samiu Kuita Vaipulu* 'a hono fakama'ala'ala e taumu'a mo e fakaikiiki 'o e Lao Fakaangaangá. Na'e faitu'utu'uni ai pē 'a e Komiti pea 'oku 'oatu hono fakaikiiki 'i he peesi 5 mo e 6 'o e lipooti ni.

Konga 2 - Puipuitu'a 'o e Lao Fakaangaanga Fika 1/2020. Fakatatau ki he fakamatala fakamahinó, ko e tefito'i taumu'a 'o e fakatonutonu ko ení, ke fakapapau'i 'oku 'ikai si'aki 'a e tukufakaholó mo e lao tukufakaholó mei he mafai fakalao 'o Tongá, kā ke ngaue'aki 'o hangē ko ia 'oku fakahoko 'i he ngaahi fonua Pasifiki kehé. 'I he'ene pehē, kuo pau ke ngāue fakataha 'a e ngaahi Fakamaau'anga 'i Tongá ke fakatokanga'i 'a e ngaahi tala tukufakaholo 'o Tongá 'i he fakahoko 'o ha tu'utu'uni. Ko e tukufakaholó hangē pē ko e ngaahi mo'oni'i me'a kehé, 'e fiema'u ia ke fakamo'oni'i ka 'i he ngaahi fakatonutonu fekau'aki mo 'ene hoko 'a e tukufakaholó ko hono natulá mo hono ngāue'akí kuo pau ke 'ikai fiema'u ke ngaue'aki 'e he Fakamaau'angá 'a e ngaahi tu'utu'uni fakatekinikale ki he fakamo'oni, ka kuo pau ke tali ia ke fakahā mo fakakaukau'i 'a e fakamatalá 'o hangē ko ia kuo 'oatú.

Konga 3 – Ola 'o e ngāue 'a e Komiti.

'I he fakataha Fika 13 'o e 'aho 10 'o Sepitema, 2020, na'e fakahoko tonu ai 'e he 'Ateni Senialé Linda Folaumoetu'i pea pehē ki he 'Eiki Minisitā Le'ole'o ki he Laó & Pilīsone Hon. Samiu Kuita Vaipulu, 'a hono fakama'ala'ala 'a e taumu'a mo e fakaikiiki 'o e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tongá 2020. Fakatatau ki he'ena fakama'ala'alá ko e Lao Fakaangaanga ko ení na'e fokotu'u mai ia mei he Fakataha Tokoní, pea fakahoko leva ki ai 'a e ngāue 'a e 'Ateni Senialé ke fakahū hano pepa Kapineti. Na'e tali 'e he Kapinetí pea fakahū mai 'a e Lao Fakaangaangá ni 'e he 'Eiki Minisitā Le'ole'o ki he Laó mo e Pilīsone. Na'e fakamahino 'e he 'Ateni Senialé, ko e uho mo e taumu'a pē ia 'o e Lao Fakaangaangá 'oku 'oatu 'i he fakamatala fakamahinó, ke fakapapau'i pē 'oku 'ikai si'aki 'a e tukufakaholó mo e lao tukufakaholó mei he mafai fakalao 'o Tongá, kā ke ngaue'aki ia 'o hangē ko ia 'oku fakahoko 'i he ngaahi fonua Pasifiki kehé.

'E 'ikai uesia 'e he Lao Fakaangaangá ni 'a e ngaahi hia 'i he ngaahi lao lolotongá, ka ke ngāue'aki 'a e kupu 'i he Lao Fakaangaangá ke tokoni ki hono fakakaukau'i 'o e ngaahi tautea 'i he Fakamaau'angá hangē ko hono fakasi'isi'i 'o e tauteá. 'E tokoni foki ki he kupu ko ení 'a e ngaahi kaveinga 'i he Fakamaau'angá fekau'aki mo e tauhia 'o e fānaú (*guardianship*) kae pehē ki hono fakakaukau'i (*consider*), ha ngaahi kaveinga 'i he Fakamaau'angá fekau'aki mo e ngaahi hingoa Nōpele 'oku tukufakaholó.

'E ala kau foki ki ai mo e ma'u kavá 'i he taimi filí 'i hono fakakaukau (*consider*) 'o ha tukufakaholo fakafonua 'i he Fakamaau'angá, 'o fakatatau ki he Lao Fakaangaangá ni. 'Oku fiema'u foki ke fakatokanga'i 'e 'i ai mo e Lao Fakaangaanga 'e fakahū mai ai 'a e fakatonutonu ki he Lao Filí 'a ia te ne faka'atā (*exempt*) 'i he ma'u me'atokoni ma'ama'á (*light supper*) mei he ngaahi fakamole ki he filí (*electoral expense*) Na'e tu'utu'uni ai pē 'a e Komiti, 'oku 'uhinga mālie pē 'a e Lao Fakaangaangá ...

<008>

Taimi: 1025-1030

Kalake Tēpile: ... pea 'ikai fu'u mafatukituki fēfē ke toe fakahoko ha talatalanoa ki ai mo e kakaí pea na'e tali ai pē 'e he komiti 'a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga 2020 kae pehē foki ki he ngaahi lipooti ki he Lipooti Fika 6 'o e 2020 ki hono fakafoki atu 'o e Lao Fakaangaangá ki he Fale Aleá.

Konga 5, Fakamā'opo'opo mo e Ngaahi Fokotu'u mei he Komiti Lao.

Kuo lava lelei e fatongia 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Laó pea kuo loto taha 'a e komiti ke fokotu'u atu

1) Ke tali 'a e Lao Fakaangaanga Fika 12/2020.

2) Ke tali 'a e Lipooti Fika 6/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Laó fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tongá 2020.

Mālō 'Eiki Sea. Me'a mai Ha'apai 12, Sea 'o e Komiti Lao.

Lipooti mei he Kōmiti Lao

Mo'ale Finau: Fakatapu ki he Feitu'una 'Eiki Sea. Tapu ki he Hou'eiki Kapineti kae pehē ki he Hou'eiki Nōpele 'o e Fonua pehē ki he Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea mālō e laumālie 'a e Feitu'una talu pea mei hono fua 'o e fatongia mamafa 'o e fonua. Sea ko e lao ko eni na'e tu'utu'uni 'a e Feitu'una 'o fakatatau pea mo e kupu 131 ke 'ohifo ia ki he Komiti Laó pea na'e ngāue leva 'a e Komiti Lao 'Eiki Sea 'o fakatatau pea mo honau fatongia 'i he kupu 175. 'I he fakataha'anga ko eni 'Eiki Sea hangē pē ko ē 'oku mea'i 'e he Hou'eiki na'e 'i ai e me'a mahu'inga na'e tokanga ki ai 'a e fakataha'anga 'Eiki Sea,

- 1) Na'e fai hono fakafehu'i pē na'e hu'u 'a e lao ko eni mei fē 'Eiki Sea ko e tali ko ē na'e fakahoko 'e he 'Ateni Seniale 'Eiki Sea ko e lao ko eni na'e fou mai ia pea mei he Fakataha Tokoní 'Eiki Sea.

'I he tui 'a e motu'a ni 'Eiki Sea pea mo 'eku mahino'í ko e fo'i fakakaukaú na'e 'omi mei he Fakataha Tokoní. Pea 'omi ia ki he 'Ateni Senialé 'Eiki Sea pea nau hanga leva 'o fa'u 'a e fo'i lao ko eni 'o fakatatau ki he *process* fakalao 'oku fou ai 'a e Lao 'o e Fonua 'Eiki Sea pea fakahū mai leva ia ki he Kapineti 'o tali he Kapineti 'Eiki Sea. Pea fou mai leva 'a e lao ko eni ki Fale Alea he 'aho 27 'Aokosi hangē ko e me'a na'e lau mai 'e he Kalake 'Eiki Sea 'o toki tēpile'i ia 'i he 'aho 7 'o Sepitemá pea toki fakataha ai 'a e fo'i komiti 'Eiki Sea 'i he 'aho 10 'o Sepitemá ko 'emau Fakataha Fika 13 ia 'Eiki Sea. Pea ko e ola leva e fakataha ko eni 'Eiki Sea 'o hangē ko e tu'utu'uni ko ē 'a e Tu'utu'uni Fakataha 'o e Fale Aleá ke 'ave ki he Komiti Laó ke sivisivi'i, vakai'i 'a e taumu'a 'o e lao ko eni pea 'oku toe tu'utu'uni leva 'i he kupu tatau pē 'Eiki Sea 'i he hili 'a e ngāue ke fakafoki mai Fale Alea 'Eiki Sea.

Ko e fehu'i mahu'inga na'e 'ohake he fakataha ko eni 'Eiki Sea kuo mahino 'a e me'a ne u fakahoha'a atu ki ai 'a e fou mai mei he Fakataha Tokoní, na'e fai 'a e tokanga 'Eiki Sea 'a e komiti pē ko e lao ko 'eni ko e hā ha'ane uesia 'a e ngaahi lao kehé pea mo e fonua fakalukufua 'Eiki Sea tautautefito ki he ngaahi hopo hia 'Eiki Sea. Ko e tali ko ia na'e fakahoko ko ia 'e he 'Ateni Seniale 'Eiki Sea 'e 'ikai ke 'i ai ha uesia 'a e ngaahi hopo hiá 'o kapau 'e tali 'a e lao ko eni 'Eiki Sea. Ko e fakamamafa 'o e lao ko eni 'Eiki Sea 'oku meimei ke nofo pē ia 'i he fakatokanga'i. Ke fakatokanga'i 'e he Fakamaau'angá 'a e ngaahi tala tukufakaholó pea ke *apply* pē 'Eiki Sea ki he tu'utu'uni. Ko e tali ia na'e 'omai mei he 'Ateni Seniale 'Eiki Sea pea na'e sio ki ai 'a e komiti 'o mau fakakaukau 'Eiki Sea fakatatau ki he tālanga na'a mau fa'i kapau ko e taumu'a ia 'a e lao ko eni 'Eiki Sea ke 'oua te ne hanga 'o uesia 'a e ngaahi hiá, 'i he fakakaukau 'a e motu'a ni 'Eiki Sea telia na'a toitoi ha ni'ihī 'i ha ngaahi hia mamafa ka nau ngāue'aki e tukufakaholó. Ko e fakamatala 'Eiki Sea na'a ku fiemālie ki ai 'e 'ikai ke 'i ai ha uesia 'i he tafa'aki ko ia 'Eiki Sea. Ko e fakama'ala'ala ia na'e 'i he fakahoko mai 'Eiki Sea ko ia 'i he'ene pehē 'Eiki Sea ko e me'a mahu'inga pē ia 'oku ou hanga 'o to'o mai ki he lao ko 'eni koe'uhí ...

<009>

Taimi 1030-1035

Mo'ale Finau: ...pea na'e makatu'unga mei he fakamatala ko eni 'a 'emau, 'a e tu'utu'uni 'a e komiti 'Eiki Sea, 'oku faingamālie pē e lao ke fakafoki mai ki Fale Alea ke faka'osi mei heni 'Eiki Sea.

Ko ia ai 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku 'i ai pē fanga ki'i me'a kehe heni 'oku ou tui na'e 'osi lau mai pē 'anenai ko e ngaahi lao makehe 'e toki fakahū mai ke ne hanga 'o hangē 'oku, 'e sai ki ai 'a e tu'utu'uni tukufakaholo, hangē pē ko e me'a ko eni ki he kava Tonga ki he fili, koe'uhí kapau 'e faka'ilo ha taha ia 'Eiki Sea 'i he kau kemipeini ko e fakamole he kava Tonga hangehangē na'a 'ohake ko e anga fakafonua, hangē ko e ki'i me'a ko eni ki he ki'i kai ma'ama'a. 'Oku ou tui ko e, kiate au 'Eiki Sea na'e toki 'omai pē ia ke ne hanga 'o, mahalo pē ke tokoni ki hono fakatonuhia'i e lao ko eni. Pea 'oku 'i ai e ki'i me'a faka'osi 'Eiki Sea 'oku ou fie lave ki ai, 'oku ou loto pē ke u 'oatu ke ma'a atu mei he'emaui tafa'akí fokotu'u mai ki he Falé 'Eiki Sea ke nau hanga hoko atu he 'oku tu'utu'uni pē 'i he lao ko e 'osi 'emaui ngāue pea fakafoki mai ki heni ke hoko atu 'a hono lau pea mo e ngāue 'a e Fale Alea.

Tokanga he'ikai ngāue'aki fakamo'oni fakatekinikale ki he Lao Fakaangaanga fika 12/2020

Faka'osí 'Eiki Sea 'oku ou tokanga ki he tafa'aki 'oku 'iloa ko e ki'i tafa'aki fakatekinikale hono fakamo'oni'i 'o e lao ko eni 'Eiki Sea. 'Oku ou tui 'e Hou'eiki kapau te mou me'a pē ki he fakamatala, he'ikai ke *apply* 'a e ngaahi fakamatala fakatekinilale fakafakamo'oni ia 'Eiki Sea, ki he lao ko eni. Pea 'oku ou tui mahalo 'e toki fakahā atu pē 'e he 'Eiki Minisitā Lao, ka ne u fakakaukau pē 'aneuhu 'Eiki Sea he ko hono mo'oni foki mahalo na'e feinga ha ni'ihi ke nau fakamo'oni'i 'a e felāve'i haku tukufakaholo ke si'isi'i ha tautea, ka 'i he anga 'a e mahino'i 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, ko hono fakatekinikale 'o ha fakamo'oni 'e ki'i lōloa ia 'i he'ene foki ko ē ki he hopo'anga hia, pau ke 'eke faka'auliliki e me'a kotoa pē ka 'oku fakamatala mai heni 'Eiki Sea, pea 'oku ou loto pē ke hū atu ki he Fale ni he'ikai ke a'ua'u 'a e ngaahi me'a fakatekinikale ki hono, ke *apply* ki he lao ko eni 'Eiki Sea.

'Ikai tui ke 'ave Lao Fakaangaanga fika 12/2020 ke tālanga'i he kakai

'I he 'ene pehē 'Eiki Sea, 'oku ou fokotu'u atu ki he Hou'eiki ko e ngata'anga ē 'emaui ngāue, na'e 'ikai ke mau tui ke toe 'ave lao ko eni 'Eiki Sea ki he kakai 'o e fonua ke fai hono tālanga'i he *consultation*, koe'uhí 'oku mau fakakaukau pē 'o fakatatau ki he puipuitu'a na'e 'omai 'e he Minisitā Lao kae pehē ki he 'Ateni Seniale kuo fe'unga pē ke mau fakafoki mai e lao 'Eiki Sea ki Fale ni, pea ko ia 'oku ou fokotu'u atu ke fakahū mai e lao ko eni ki Fale ni 'Eiki Sea ke fai mei ai hono aofangatuku, mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sea, tapu mo e Feitu'una Sea, kātaki na'a ke me'a mai koe 'anenai ko u, 'ikai ke u fakatokanga'i 'e au ko ho'o 'uhinga ki he lao, ka u pehē 'e au ia ko ho'o 'uhinga ki he lao ko ē 'oku te'eki ai ke fakahū mai. Kae kehe ko e, hangē ko e me'a ko ē 'a e Sea 'o e Kōmiti Lao, ko e me'a fakatekinikale ia tatau pē mo e fa'ahinga ohi 'i he taimi ni mo e kimu'a na'e ngāue'aki ko e ohi fakafāfāmi pē ia pē ko e faka-Tonga 'i he taimi ko ē, pea 'oku pau pē 'i he lolotonga ni 'oku 'i ai e ngaahi founa ia kuo pau ke fou ai, ka 'i he tu'unga ko eni ke fakamo'oni'i pē ia na'e fai 'i he 'ulungaanga faka-Tonga hono ohi 'o e fānau ko ia pea ngāue leva 'a e ngāue, ko hono 'uhinga fanga ki'i me'a fakatekinikale pehē pē 'Eiki Sea. Ko e, hangē pē ko ia ko e me'a ko ē 'a e Sea 'o e Komiti, ki he, 'oku 'amanaki foki ke fakahū mai e ngaahi Lao Fili, 'a ia 'oku tau

pehē pē ‘oku fa’a toe mole ‘a e fakamatala ko ē ‘ete sēniti ko ē ‘oku faka‘atā ke ngāue’aki ‘i he kemipeini ko ē he fili ke pehē ko e fakatau me’i kava mo e me’a, ko e kavá ia ko hotau ‘ulungaanga pē ia ‘atautolu, kuo pau ke tau fai e ma’u kavá ia he me’a, he ‘oku lahilahi e ni’ihi ia ‘oku fakapaheke holo he faikava ko ē he kemipeini, ‘ikai ke ongo ha ki’i me’i ma’u kava, ka ‘e faka’atā heni ke ō mo e me’i ma’u kava he ko e ‘ulungaanga fakafonua ia Sea, mo ngaahi ha ki’i me’i me’akai ke mama e mātu’a ko ē ‘oku muimui holo he kemipeini, ‘oua te nau ō ta’ekai, mālō Sea. Fokotu’u atu.

‘Eiki Sea: Tongatapu 9.

Penisimani Fifita: Tapu mo e ‘Eiki Sea e Fale Alea ‘o Tonga, tapu mo e ‘Eiki ...

<005>

Taimi: 1035-1040

Penisimani Fifita: ...Minisitā e Fonua kae ‘uma’ā ‘a e kau Tau Malu’i Fonua mo e kau Hou’eiki Minisitā, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Tau fakafeta’i ki he ‘Otua Mafimafi kei vilingia pē e fuka he funga taua pea kei angi iki ‘a Fangatapu. Fakafeta’i he fakalaumālie lelei e Feitu’una kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki ‘o e Fale Alea ‘o Tonga tau kamata e Fale Alea ‘i he pongipongi ko eni ‘aki ‘a e himi mālie ko eni pea mo e lotu faka’ofa’ofa ne fakahoko ‘e Tongatapu 2.

Mahu’inga ke ‘ave Lao Fakaangaanga fika 12/2020 ke tālanga’i he kakai

Sea ‘oku mahino pē ia kiate kitautolu ‘a e mahu’inga ‘o e tukufakaholo ka ko e me’a ‘oku fai ki ai e tokanga ‘a e fakahoha’a ko eni koe’uhí ko ‘etau lave ki he Konisitūtone. Ko e Konisitūtone ko e aleapau ia ‘a e kakai mo e kau ma’u mafai ki he anga honau pule’i mo honau tataki. Ko eni ko u fakamālō ‘aupito ki he Sea mo e Komiti ko eni e Lao ‘i he ‘omi e fakakaukau ko eni ka ‘oku mahu’inga kiate au ke tukuange ki he kakai ke nau feme’a’aki mai ‘i heni *consultation*. ‘Oku mahu’inga ‘aupito hangē ko ‘eku fakahoha’a. Ko e Konisitūtone ko e aleapau ia ‘o e kakai ‘o e fonua mo e ma’u mafai ki he anga honau pule’i mo honau tataki, neongo ‘oku pehē mai ‘e he Sea ko eni pea mo e pehē ‘e he ‘Eiki Minisitā Lao ‘oku ‘ikai totonu ke ‘ave, ka ‘oku ou fokotu’u atu ‘ave pē ki he kakai ke fai ha feme’a’aki ki ai, te tau toki fanongo kitautolu ki he ngaahi me’a mālie ‘e ‘omai ‘e he kakai, pea ‘oku mahu’inga ia ke fai ha feme’a’aki ki ai. Na’a ku manatu’i ‘i he kei Fale Alea ko eni ‘i Nuku’alofa na’e Sea ai ‘a ‘Eiki Tu’ivakanō na’e fai ‘a e *workshop* ‘i Loumaile pea na’e ‘i ai ‘a e mataotao mei muli na’a ne tataki ‘a e fakataha na’e lave ai ki he me’a ko eni ko e *corruption*, pea na’e ‘ohake ai e me’a ko eni ko ē ki he’etau anga fakafonua pea na’e ‘i ai ‘a e fakakaukau ai ke ‘ai ‘o fakangatangata ‘a e pa’anga e fika ‘o e fo’i pa’anga ‘oku ‘oange ki ha taha he ‘oku tau ngāue’aki foki e me’a ko eni ko e fakahounga *reciprocal aid* ka ‘o kapau ‘e tuku pehē ‘o tau’atāina pehē ‘e ‘alu e pa’anga ia ‘e laka ia he 2 mano ko eni fakangatangata he lao, ka ko ia ai ‘oku pehē ‘a e fakahoha’a ko eni Sea mo e Hou’eiki mou laumālie lelei tukuange ki he kakai ke ai ha’anau feme’a’aki he ko e me’a mahu’inga eni ko e lave ki he Konisitūtone mālō Sea.

Mo’ale Finau: Sea tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea. Sea ‘oku ou faka’apa’apa ‘aupito ki he ‘Eiki Fakafofonga. Ko u loto pē ‘Eiki Sea ke u fakamahino pē ki he Fale ni mo e tu’utu’uni ko eni ki he komiti. Ko e tu’utu’uni ‘a e komiti ‘Eiki Sea ko e tu’utu’uni fakalukufua ia ha fo’i sino ko e komiti

pea 'oku tu'uutu'uni 'i he tu'utu'uni ngāue ko e ngata 'emau faitu'utu'uni ke fakafoki mai ki he Fale Alea. 'Oku 'ikai 'aupito ke 'i ai ha tu'utu'uni ia ke pehē ke mau hanga 'o fokotu'u mai ke tali e lao 'Eiki Sea mahino ia 'a e Feitu'una 'i he'ene pehē ko e fakakaukau ko ē ke pehē na'e tu'utu'uni e Sea ko u pehē 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke fu'u tonu ia ko e tu'utu'uni eni 'a e Komiti Lao 'a e Fale Alea 'Eiki Sea, he 'oku 'i ai 'eku tui 'a'aku 'Eiki Sea fakafo'ituitui te u toki 'atā au mahalo ke u hanga 'o fakahā 'eku tui taimi 'o e tipeiti, ka ko e fatongia 'o e motu'a ni 'Eiki Sea 'i he kupu 131(2) ko e fakafoki ki Fale Alea 'a e lipooti mo e ola 'emau ngāue 'a ē ko ē ne u toki 'oatu 'Eiki Sea pea 'oku 'atā leva 'a e Fale ni ki he ngaahi me'a ko eni na'e toki me'a atu ki ai 'a e Fakafofonga 'Eiki Sea ko ia pē mālō.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: 'Eiki Sea kole mu'a ke u ki'i talangofua pē ke u toe fakahoha'a atu, mālō Sea, mālō Sea hono 'omai e faingamālie. Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Fale. 'Eiki Sea ko e taha eni ia 'a e me'a mahu'inga 'a e kupu ko eni 'o e Konisitūtone pea mahino 'aupito pē 'a e fokotu'u ko ia na'e fai 'e he Fakafofonga ka ko 'ene tu'u ko ē he taimi ni Sea. 'Oku ou tui 'oku totonu mo taau ki he tokotaha kotoa 'o e fonua ni ke fiefia pea nēkeneka kuo 'omai 'a e me'a ke fakakau atu hotau 'ulungaanga. 'I he lolotonga ni 'oku lahi e ngaahi fonua ia he Pasifiki fakahoko ai e me'a ko ia. 'Oku tau hanga 'etautolu ia 'o ngāue'aki ...

<007>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : ... ngāue'aki 'a e lao 'oku 'ikai ke toe tali 'etautolu ia hotau 'ulungaanga fakafonuá. Me'a ní ko e me'a ko iá ke tau kei hoko atu pea takimu'a 'a e Falé ni 'i hono fakahoko 'o e fakakaukau ke to'o 'a e ngaahi 'ulungaanga tu'ufonua 'o e fonuá ni. Sea, ko u kole fakamolemole ki he Fakafofongá. 'Oku ou tui, ko e me'a mahu'inga eni 'oku tukumai mei 'olunga ke fai 'a e fakakaukau ki aí. Mahino 'aupito pē 'etau 'ū laó 'Eiki Sea, ka 'oku talamai pē 'e he kupu ko eni ke 'ave fakapotopoto 'a e 'ū me'a ko eni, 'o fakatatau pē ki he laó, ka 'e tokoni ki he fai tu'utu'uni 'a e ngaahi Fakamaau'angá, 'i he hoko ko ē ha ngaahi me'a felāve'i ke lava ai ke fakakau atu hotau ki'i 'ulungaanga tu'ufonuá ki he faitu'utu'uni ko ia 'e faí. 'Oku ou tui 'oku tonu ke tau mahu'inga'ia 'i he founa ko iá Sea. Hono tukumai ke fakahū 'a e ngaahi fakakaukau ko eni, 'o fakatatau ki he'etau tō'onga 'oku faí. 'Oku lahi ange 'etau maumaulaó 'i he 'ikai ko ē ke fakakau 'a e 'ulungaanga ko eni, he 'oku fai pē 'a e ngaahi me'a lahi ia fou pē ia 'i he tu'unga ko ē 'oku 'i ai he taimi ni. 'Oku lolotonga tali pē 'e he Komisoni Filí ia 'a e talaatu 'ete fakamole ko ē ki he kavá hono faka'asi atu 'i he sēniti ko iá. 'Oku a'u mo e fakamole ko ē 'o e me'akaí, ko 'ete fakahā ko e kai 'e he kakai 'oku muimui 'ia kita 'i he taimi kemipeini 'oku tali pē ia 'e he Komisoni 'i he lototonga ni. Ka ko hono 'ai ko eni e ngaahi lao ko eni, 'oku ne fakaivia leva 'a e ngaahi fakakaukau ko iá ko hono 'uhingá pē ia, 'e sai ange pea tokoni kia tautolu.

Lord Tu'iha'angana : Sea, kātaki mu'a ko e ki'i kole tokoni pē ke fakama'ala'ala mai pē 'e he Minisitā Lao. Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tongá. Ko u tui hangē pē ko e lipooti ko eni kuo 'omi mei he Komiti Laó. Sea ko u tui hangē ko eni ko e me'a ko eni kuo fai hono fakama'ala'alá 'e toki fakahū mai ia 'i he Lao ko eni ki he Filí, fekau'aki ko eni mo e me'a ko eni ki he 'ulungaanga ma'u kavá mo e ngaahi me'a pehē. Ka 'oku ou tui ko e me'a mahu'inga he lao ko eni Sea, 'a eni 'oku tō ai e fakamamafa e lao ko eni, ko e 'uhingá he ko e ngaahi me'a ia 'oku 'osi hoko. Ko e ohi 'a ē ko eni ko ē 'oku tau fa'a lahi hono fetukuaki hono

‘ai ‘i he ohi ko eni (*guardianship*) ko eni ‘oku ‘asi maí. ‘A ia ko e mei kaveinga lahi ia ‘e lava ‘e he lao ko ení ‘o fakamahino ange. Ko e ‘uhingá Sea he ko e, he ‘oku lolotonga ‘i ai pē Lao Kelekele ‘o e fonuá, ‘a ia ‘oku ngāue‘aki ia hangē ‘oku ke mea‘í Sea ‘oku meimei lele mai foki ‘a e fonuá ko e kau Fakamaau muli ia ‘oku nau kei fakahoko fatongia ‘i he kau Tu‘i Fakamaau Lahi, ko e kau Fakamaau Lahi na‘e toki hoko atu kimuí ni hotau kakai, kakai Tonga. Ka ko e ‘uhingá ia Sea pea ‘oku ngaue‘aki foki ‘e he Fakamaau Kelekele ia he‘enau founa ngāué ‘i he‘enau founa ngāué ‘oku ai e kau *land assessor*. ‘A ia ko e ‘omi e kakai ‘oku ai ‘enau taukei kau Tonga ‘i he ngaahi tukufakaholo mo e ngaahi me‘a pehē ‘o nau fale‘i ki he kau Fakamaaú.

‘Oku ou tui ko e ‘uhinga lahi ia ‘o e lao ko ení ko e ongo poini mamafa ia heni ‘a ia ‘oku hā mai ko ia ‘i he lipooti ‘a e, ko e ohi pea mo e fekau‘aki pea mo e ngaahi hingoa tukufakaholo ko e Hou‘eiki Nōpelé pea ‘oku ai mo e ngaahi hingoa matāpule ‘oku tukufakaholo. Pehē ki he ‘Ene ‘Afio hono fakanofó. Pea na‘e ‘osi hoko ia, he ‘oku ai e ngaahi hingoa ia ‘a ē ‘oku fa‘a ma‘u pē ia ko ē he tukufakaholó ka ‘oku faka‘uhinga ia, mahino pē ko e kau muli ko eni ‘oku fai hono fakamaaú pea ‘oku ai leva ‘enau tu‘utu‘uni ‘anautolu ia, ‘a ia ‘oku fepaki ia mo e tukufakaholó he ‘oku fai atu e ngaahi fale‘i ia ko eni ‘a e tukufakaholó, ‘oku faka‘uhinga‘i ia kae kehe, ‘e fakanounou ‘a e feme‘a‘akí, ‘etau Fakamaau muli ko ení, ‘aki ‘a e ngaahi faka‘uhinga mo e ngaahi poini fakalao ‘o ‘alu ai ‘o hangē, fakatātā mahino pē ‘Eiki Sea, ‘o ‘alu ai ngaahi hingoa ia ni‘ihi ‘i he ngaahi, tau pehē ‘oku mei he totó pē ko e laine mo‘oní ‘i he faka‘uhinga ‘a e kau Fakamaau ko ení, pea kuo ‘osi hoko ia. Ka ko u tui Sea ko e fakamahino mai pē ‘e he ‘Eiki Minisitā hangē pē kuo ‘osi me‘a...

<008>

Taimi: 1045-1050

Lord Tu‘i‘aha‘angana: ... ki ai e ‘Eiki Seá pea mo e ‘Eiki Minisitā Lao ‘a ia ‘oku meimei ‘oku fakamamafa e lao ko eni ke ngāue‘aki e tukufakaholó tautautefito ki he ngaahi me‘a ko eni hangē ko e me‘a mahu‘inga heni ko e me‘a ko e ohi pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi hingoa tukufakaholo mo e ngaahi me‘a pehē. Ko e ngaahi me‘a ko eni fekau‘aki ke *consider* ko ē pē ‘e toki fakafekau‘aki pea ko ē na‘e ‘osi fakamahino pē he Sea ‘o e Komiti hangē ko e ngaahi Lao Hiá ‘ikai ke ai ha fekau‘aki ‘e taha ‘a e lao ko eni mo ia pea ‘ikai ke uesia ‘e ia e ngaahi me‘a ko ia ko e me‘a pē ko ē ... ‘e lava ‘o toki ngāue‘aki ‘o kapau ko e taimi ko ē ‘e tautea pea toki lava ke faka, fai ‘aki ha taukapo ke fakasi‘isi‘i e tautea ka ko e me‘a ko ē ke fakamo‘oni mo e ‘ū me‘a pehē he ‘ikai ke, ko e me‘a ia na‘e fakama‘ala‘ala mai ka ko u kole au pē au ki he Minisitā Lao pē ko ia ko e meimei ko e fakamamafa ia ‘a e lao ko eni pea ‘e ‘aonga ia hangē ko ho‘o me‘á tautautefito ki he ngaahi me‘a ‘oku fa‘a fai ai e fihi ‘o a‘u ki he Fakamaau‘anga Lahí pea kuo ‘osi hoko fekau‘aki mo e ohí pea mo e ngaahi hingoa tukufakaholo. Mahalo ko e ongo poini mahu‘inga ia ‘e fiema‘u ki ai ē ka ko e ngaahi me‘a kehe leva felāve‘i ki ai ‘e, ‘a eni ko ē ‘oku ngāue‘aki e fo‘i lea faka-Pilitānia ko e *consider* pē ko e toki fakakaukau‘i pē felāve‘i mo e ngaahi me‘a ko ia ‘oku ‘osi kakato pē hono ‘omai e lipootí ko e ki‘i kole pē ke fakama‘ala‘ala mai ‘Eiki Sea tau ‘alu atu tautolu ia ke faka‘uhinga‘i ki he Lao Filí ‘oku te‘eki ke hū mai ia ka ko e meimei ko e ngaahi kupu mahu‘inga ia fekau‘aki e lao ko eni mo mahu‘inga he ko e ngaahi me‘a ‘oku hoko na‘e ‘osi hoko pea ‘oku fakatokanga‘i mei he Fakataha Tokoní he ko e ‘uhinga he kuo ‘osi hoko ia ‘oku mahino ‘oku fai e tu‘utu‘uni ia ‘a e kau Fakamaau ‘i he‘enau faka‘uhinga mo e faka‘uhinga‘i e laó ka ‘oku mole ai ‘etau ‘oku kehekehe ia mo e tukufakaholo ‘i he ngaahi laine toto mo‘oni pea ‘oku faka‘uhinga‘i ia pea ‘alu ai ‘a e hingoa tukufakaholo ia pē ko e hā ka ‘oku fiema‘u ‘a ia ko e mahu‘inga ia ‘o e lao

ko eni ko e kole pē ki he ‘Eiki Minisitā Lao pē ‘oku tau fokifoki mai ki he ‘uhinga totonu ‘o e lao ko eni mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Sea mālō. Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea e toe fakangofua mai e motu’a ni he ko u fakamālō pē ki he Fakafofonga Nōpele Fika 1 ‘o Ha’apai ‘i he tokoni ko ia kuo faí ‘Eiki Sea ‘oku ou manatu au ‘Eiki Sea ki he 2010. Ko e taimi ko ē na’e fai ai hono alea’i ‘o e *Court of Appeal*. Na’e fiema’u ia ke ‘alu kotoa pē *Court of Appeal* ‘o a’u ki he fakakaukau’i ko ē hingoá pea mo e tofi’á. Pea ko au na’a ku fakafepaki pē au ‘i he Fakataha Tokoní ‘i he taimi ko ia ‘i he ‘uhinga ko e hingoá ‘o e ‘Eiki Nōpele ko e me’a ia ‘a ‘Ene ‘Afió, ko e kelekelé mo e tofi’á me’a mo ia ia ‘Ene ‘Afió, tuku pē ‘a e tangi ia ko ē ki he ngaahi me’a ko ia ki he Fakataha Tokoní na’e faifai pea tali ‘e Siaosi V ‘i he ‘aho ko ia. Ko ia ‘oku ou kole ‘e ua ia Hou’eiki taha eni ia he fokotu’u lelei mo mahu’inga ki he fonuá he ko e ‘aho ia ko ē na’e fai ai hono fakakaukau’i ‘o e *Court of Appeal* he na’a ku fehu’ia ‘e anga fēfē ‘a e me’a mai ‘a e Hou’eiki papālangi ‘e tolu ‘o fakakaukau’i ‘a e kelekele pea mo e hingoá tukufakaholo ‘oku ‘i he ‘Ene ‘Afió. ‘Ikai ke u tui au ki ai. Pea ‘oku tu’u pehē ai pē ‘i he lolotonga ni ‘Eiki Sea ‘oku ou kole atu pē au ki he Fale ni ‘oku mahu’inga eni ko e me’a eni ‘e ma’uma’uluta ai ‘etau nofó ko hono kei puke mai kitautolu ‘e hotau ‘ulungāanga fakafonuá ke tau faaitaha mo melino ‘etau nofo ‘i hotau fonua ni mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 4 pea toki me’a mai ‘a Tongatapu 1.

Mahu’inga ke ‘ave ki he kakai e Lao he ‘oku mafatukituki ko e alea’i Konisitūtone

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea mālō ho’o laumālie ki he pongipongi ni. Fakatapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he uike fo’ou ‘oku tau kamata’i. ‘Eiki Sea ko e ko e fokoutua pē motu’a ni ki ‘olunga Sea ko hono ‘uhinga ko, ke fokotu’u atu mahino ‘aupito pē anga ‘a e puipuitu’a ia e lao ko eni hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele Fika 1 ‘o Ha’apai pea ‘oku mau lava pē ‘o lika atu Sea ki he ngaahi ‘uhinga na’e pau ai ke fai ha fakakaukau ki he lao ko eni. Hangē ko e me’a ko e ‘a e ‘Eiki Minisitā Lao ka ‘oku ‘i ai ...

<009>

Taimi: 1050-1055

Mateni Tapueluelu: ... ‘i ai e tokanga e mātu’a ni Sea ko hono ‘uhingá ko e tu’u ko ē ‘a e fo’i kupu fo’ou ko eni, ‘uluakí ko e kupu ‘o e Konisitūtone ‘ikai ko ha lao pē. Ua, ‘oku tu’u kapa mo kāpui pea fakalukufua, ‘a ia neongo hono tuhu’i mai ha ngaahi kaveinga pau he, ‘i he ta’anga ‘etau nofo fakafonua, ka ko e tu’u ko ē he fakalea ko ē ‘a e fo’i kupu Konisitūtone fo’ou ko eni, ‘oku tuhu kātoa ia ki he anga fakafonua.

Pea ‘oku ‘i ai ‘emau tokanga ki ai Sea ko ene tu’u pē ‘oku lele ki he kaha’u pea ‘oku ou fie taki pē ho’omou tokanga ki he kupu 131 (1) Sea mo e kole ki he Feitu’una ke ke tokoni mai mu’a ko hono ‘uhingá ko e anga ia ‘emau fakakaukau ko e kupu 131 (1), ko e ngaahi lao ‘oku totonu ke ‘ave ke ‘omai ha lau ‘a e kakai ki ai, mafatukituki angé Sea ko hono ‘uhingá ko e Konisitūtone. Mahino ‘aupito pē hangē ko hotau anga fakafonua pē ‘e lao’i foki ia pē ‘ikai Sea ‘oku tauhi pē ia, ka ‘oku ‘i ai ‘etau pōlepole ai, pea mālohi ange ia he taimi ‘oku tau o atu ai ki muli o atu ki he ngaahi fonua e Pasifiki, tau polepole hotau Tonga ko e anga ‘etau tuku’au mai. Ka ‘oku mahu’inga Sea ke

fakakaukaua lelei pea ‘i ai ha le’o ‘o e kakai. He ko hono ‘uhingá ko e anga fakafonua, ‘oku kaunga tonu kiate kinautolu.

Pea ko e anga pē fokotu’u atu Sea, ke ‘i ai ha lau ‘a e kakai ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni 131 (1), ke ‘i ai ha lau mo e le’o ‘o e kakai fekau’aki pea mo e lao ko eni, ‘uluaki ko e Konisitūtone, ko e taha ia e ngaahi pou tuliki, pea ‘e lava ke fa’u leva ha ngaahi lao fakatatau ki he kupu Konisitūtone ko ia ‘o hangē kuo ‘osi me’a mai’aki pē ‘e he Pule’angá. Pea ‘oku ‘i ai leva ‘emau tokanga ki ai Sea, kapau ko e taumu’a ē mo e ‘uhingá ia ko e ha’u ke ohi, pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi anga fakafonua kehe ‘oku mau tokangá na’a faofao’i e anga fakafonua ko ia ‘o a’u ki he tu’unga ‘e tu’u lavea ngofua ai e ngaahi lao kehe, hangē ‘a ia ko e kupu 4 ‘o e Konisitūtoné.

Ko u nofo ‘anepō Sea ‘o lau e Folofola e ‘Uluaki IV, ‘i hono huufi ko ia ‘o e Fale Alea ‘o Tonga he 1875, pea na’e tō ai ene konga Folofola ‘o pehē: Te u ‘oatu mo e ngaahi tu’utu’uni fekau’aki mo e vala ‘o e ngatu ke kamata ke taau tutuku atu, kae liliu mai ki he vala ‘o e ‘aho ni. ‘A ia ko e natula ia ‘o e anga fakafonua ‘oku māliuliu mei he taimi ki taimi ko hono kohi’i hono fo’i laini ‘oku faingata’a. Pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘a e tokangá Sea ko hai te ne hanga ‘o fakamatala’i mai ko e hā ‘a e anga fakafonua ‘oka a’u ki he Fakamaau’anga, me’a kau ki he Fale ‘o ‘Ene ‘Afio, ‘osi mahino ia, ‘osi mahino ia ko ‘Ene ‘Afio pē ‘a’ana, ka ‘oku ‘ikai ke ngata foki ai hotau anga fakafonua, sai ‘alu hifo ia ki he fili Fale Alea he taimi ni. Pea ‘oku mau tokanga Sea na’a ‘u’ulu atu ha ni’ihi ‘o tolo’aki ha ngaahi ‘ū kalapu ha taki kilo ‘e 10 he kava, pea ngaahi ha ngaahi me’akai pea faingata’a ke tau *defined* ko fē koā e *light supper*. Pea ‘oku ‘uhinga ia ‘a e fai e kole Sea, fakatatau ki he’etau tu’utu’uni ‘e lelei ka ‘ave ki he kakai. Ko e me’a ko ē fekau’aki mo ‘Ene ‘Afio ‘ana ia, mahino pē hono ‘alungá ‘o’ona ia. Ko e fokotu’ú atu ia Sea. Mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 1.

Poupou ke ‘ave Lao Fakaangaanga ki he kakai he tukufakaholo ‘oku liliu he taimi ki he taimi

Siaosi Pohiva: Tapu pea mo e Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki ‘o e Fale Alea. Ko e fie kaungā poupou pē eni fie kaungā Fakafofongá fika 9 kae ‘uma’ā e fika 4 ‘a e mahu’inga ke ‘omai ha taimi ke toe talatalanoa’i ia heni ‘Eiki Sea, ‘aki pē ‘a e ngaahi makatu’unga ko ena na’e ‘osi fakahoko atu. Ka ‘oku ou fie tānaki atu pē ‘a eni ki ai.

Ko e tukufakaholó pē ko e *culture*, ‘oku ‘i ai ‘a ene felāve’i vāofi pea mo e fa’unga fakasōsiale hotau fonuá. Na’e fa’u ‘a e lao mo e Konisitūtone he laumālie he mahino ‘a e motu’a ni ‘ia Tupou 1, ke ne fakasi’isi’i ‘a e faikehekehe fakasōsialé ‘i he fa’unga fakapolitikale mo tataki e fonua. Ko ‘eku talanoa ‘aku eni ku ou ‘uhinga atu ki he anga ko ē ‘etau nofo fakasōsiale ko e Hou’eiki, ko e Tu’i, Hou’eiki pea mo e kakai. Ka koe’uhí ko ene fu’u vāofi ko ē ‘a e *culture* mo e fa’unga fakasōsiale ko ia, ‘oku ‘i ai ai e hoha’a na’a tau toe hanga ‘o fakaafe’i mai fo’i fa’unga ko ia ki loto ki he ...

<005>

Taimi: 1055-1100

Siaosi Pohiva: ... ‘etau Konisitūtone pea toe ki’i fihifihí ai ‘a e tau hanga ‘o fakamaau’i ‘o

fakatatau ki he lao. Ko ia Sea ‘oku mau faka’apa’apa lahi ‘aupito ki he fo’i lao ko eni faka’ofa’ofa ke tau fakatokanga’i ‘a e mahu’inga hotau ‘ulungaanga fakafonua ka ‘oku mahu’inga ke tau toe talanoa’i ke ‘omai mo e ngaahi fakakaukau ‘a e kakai ‘o t̄naki mai ki hono...hangē pē ko e me’a na’e lave ki ai ‘a e Fika 4. Ko e *culture* ia ko e me’a ia ‘oku mo’ui ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘oku mate pea ‘oku liliu pē ia mei he taimi ki he taimi ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo ko e hā koā ‘a e ngaahi ngatangata’anga. Ko e ngaahi me’a ia ke fai hono talanoa’i mo hono t̄naki mai pea tau toki hanga ‘o tali ‘a e fo’i lao ko eni. Ko ia pē ‘a e fakakaukau Sea mālō e ma’u faingamālie.

Fokotu’u ke paloti’i Lao Fakaangaanga

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Sea ‘oku mahino ‘aupito pē ia ‘i he me’a ko ia ‘a Tongatapu 1 ‘a e mahu’inga ‘o e *culture*. ‘I he me’a ko ē ko ē ‘a e Tongatapu 4 ‘oku me’a ia felāve’i mo e filí na’a faifai kuo fu’u lahi ‘a e fakamole. ‘Eiki Sea ka lahi e fakamole ko e sai ia ke ma’u ai ha sēniti ‘a e kakai ke ‘atu ha’anau ki’i sēniti ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano kovi ka ‘oku ‘ai pē ke fakangatangata ki he tu’utu’uni ko ē ‘a e lao ngata pē he 2 mano fai’aki ia ‘oua toe ‘ova ai ka ‘oku sai ia ‘Eiki Sea ke ma’u ha ki’i sēniti kapau ko e me’a ia ma’u ai e ...ko u fokotu’u atu tau pālōti he ko e Fale ni tau faka’osi pē ‘etau tu’utu’uni ‘Eiki Sea ke tau pālōti mālō.

Poupou ki he tukufakaholo kae tokanga pe ke ta’ota’ofi e faihala

Penisimani Fifita: Sea kole atu pē pe ‘e to e lava ke u toe fakahoha’a tu’o ua mālō. Tapu mo e Sea pea tapu mo e Hou’eiki. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga eni ia ke pehē ‘oku ‘ikai ke u poupou ki he lao ko eni, ‘ikai. Ko e motu’a eni na’e tupu hake he mātu’a na’a nau mamahi’i e tukufakaholo pea ‘oku kei fai pē ‘o a’u ki he ‘aho ni mamahi’i e Tu’i mo e Hou’eiki pea mo e tukufakaholo. ‘Oku poupou eni ia ke tukufakaholo ka ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ke ‘ave mu’a ki he kakai he ko e Konisitūtone eni, ‘ave ki he kakai ko e hā ‘enau feme’a’aki pea toki ‘omi ia ‘o aofangatuku leva ‘a e Fale. ‘Oku ‘i ai ‘eku ki’i ta’ahine ‘oku ako he Univēsitī e Pasifiki pea na’e ‘i he falemohe ia ‘e taha pea u fetu’utaki atu ki he tokotaha ko eni ‘oku ne tokanga’i ko ē ‘a e ū falemohe ke ‘omi mu’a ‘eku ki’i ta’ahine ki he falemohe ko e falemohe ia ‘oku lelei ange, pea na’e lava ‘o ‘omai ia, pea ko ‘ene talanoa mai kia au ko e talaange pē he ki’i ta’ahine pē ‘e taha ‘i he Pasifiki ko ‘ene ha’u ko ē ‘osi ko ē ‘ene fetukutuku mai pehē ange ki’i ta’ahine *corruption* ē. Na’e ‘ilo’i he ki’i ta’ahine na’a ku Minisitā Ako pea ko e ‘uhinga ia e ki’i ta’ahine ko ‘eku fetu’utaki atu ‘i he founa ko ia pea ko ‘ene pehē ange *corruption* ē pea ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai e tokanga ke ta’ota’ofi e *corruption*, me’a faka’ofa’ofa e tukufakaholo hangē ko ‘eku fakahoha’a. Na’e tupu hake pē ‘a e motu’a ni ia he lotofale ‘o e kakai na’e mamahi’i e tukufakaholo pea ‘oku kei fai pē ia ‘o a’u ki he ‘aho ni, ka ko ‘eku kole atu Hou’eiki mou laumālie lelei ‘ave ‘a e lao ko eni ‘a e liliu Konisitūtone ko eni mo ‘etau fakahū ko ia ‘a e Konisitūtone ‘ave ki he kakai ke ‘i ai ha’anau feme’a’aki ki ai ke ma’u e fo’i tapatolu ko e kakai mo e Pule’anga mo e Fale Alea, ko ‘ene lava ko ia tau fiefia kotoa kuo ‘osi lava ‘o fai ‘a e fetalanoa’aki mo e ngaahi kongā ko eni ‘e tolu mālō Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ou fie fakamanatu atu pē lipooti ko ē na’e toki ‘osi hono lau peesi 5 e lipooti ko eni mei he Komiti Lao kupu faka’osi na’e tu’utu’uni ai pē Komiti ‘uhinga mālie pē ‘a e Lao Fakaangaanga pea ‘ikai fu’u mafatukituki fēfē ke to e fakahoko ha talanoa ki ai pea mo e kakai pea na’e tali ai pē he komiti ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o

Tonga 2020 kae pehē foki ki he Lipooti Fika 6/2020 ki hono fakafoki ‘a e Lao Fakaangaanga ki he Fale Alea.

Ko e ola ia hono tukuhifo ‘a e Lao Fakangaanga ki he Komiti Lao ‘a ia ‘oku fakamafai’i he kupu 131...

<007>

Taimi: 1100-1105

'Eiki Sea : ... kupu si'i (2) mo e (3) ke nau fai 'a hono fekumi hono faka'eke'eke ke 'omai e ngaahi fakamatalá, 'e he kakaí mo e ni'ihi 'oku felāve'i mo e Lao Fakaangaangá. 'Oku hā mai pē heni 'oku 'uhinga mālie pē 'a e Lao Fakaangaangá pea 'ikai ke fu'u mafatukituki fēfē ke toe fakahoko ha talatalanoa mo e kakaí. Ko e ola eni hono tukuhifo e lao ki he Komiti Laó. Ko ho'omou fokotu'ú, ke toe fakafoki ki he Komiti Laó ke toe fai ha'anau faka'eke'eke mo e kakaí? Ke mou me'a tonu mai pē ki he lipootí he ko e me'a eni 'oku fai ki ai 'a e feme'a'akí. Me'a mai 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua pea toki me'a mai 'a Tongatapu 2.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Tapu pea mo e Feitu'una Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Kapinetí, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Sea 'oku fakafeta'i pē he 'oku kei ma'u pē 'a e ngaahi tu'ungá pea kei malu pē. Pea ko e fokoutua 'a e motu'á ni koe'uhi ko e fiefia 'i he toki a'u mai 'a e vaka Niuá Sea, pea 'oku tala pē 'ofa 'a e fonuá kei lanumata lelei hono lou'akau pea 'oku fakakoloa 'a e kāingá. Sea ko e tu'u hake 'a e motu'á ni ko 'eku fie pou pou 'aku ki he laó ni pē hangē ko e me'a 'oku ke me'a ki aí. 'Oku 'osi 'asi lelei pē heni Sea he kupu'i lao ko ení. 'E 'ikai uesia 'e he Lao Fakaangaangá ni 'a e ngaahi hia 'i he ngaahi lao lolotongá, ka 'e ngaue'aki 'a e kupú 'i he Lao Fakaangaangá ke tokoni ki hono fakakaukau'i 'a e ngaahi tautea 'i he Fakamaau'angá. Sea, 'oku ou tui 'oku 'osi hā mahino, pea hangē ko e me'a 'oku me'a ki ai e Feitu'una, ko 'etau toe fu'u fuoloa 'etau talanoa'í ko e hā. Ko ena 'oku mahu'inga mālie pē hē, ko e toe 'ai ke 'ave ke fai e *consultation*. Ko u pehē Sea ke tau tali, tau tali mu'a e laó ni he ko eni 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u 'uhinga mamafa. Pea ko ena na'e 'osi fokotu'u 'o 'ave ki he Komiti Laó, pea ko u tui ko 'ene fakafoki ena mei ai pea mahino 'oku 'ikai ai ha ngaahi fu'u 'uhinga mamafa fēfē. Sea, fokotu'u ia 'a e motu'á ni ke tau tali. Ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Sea : Tongatapu 2.

Fokotu'u ke angamaheni 'aki he Fale ko e alasi pe Konisitūtone pea 'ave ki he kakaí

Sēmisi Sika : Tapu mo e Feitu'una Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. Ko u tu'u pē ke 'oatu 'eku fakakaukau Sea. 'Uluakí pē, ko u loto pē, ko e anga pē foki 'eku fakakaukau, ke fakatonutonu 'a e lipootí. 'Oku pehē 'e he lipootí 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi me'a ia 'e mafatukituki. Ko 'eku fakatonutonú Sea 'oku mafatukituki 'etau alasi e Konisitūtoné. Ko 'eku fanongo ko ē ki he ngaahi 'uhinga ko ē 'oku 'omai 'e he Minisitā Laó, hangē 'oku ou mahino'i 'a e fo'i laumālie ko ia 'o e fo'i laó, 'a e ngaahi monū'ia mo e ngaahi lelei 'e ma'u 'e he fo'i laó. Pea 'oku aaka atu pē 'a 'eku fakakaukau 'oku huluhulu atu pē 'i he fo'i hala tatau. 'E kau lelei eni ki he fonuá. Ko 'eku fakatonutonú Sea, ke tau ngāue angamaheni 'aki mu'a 'i he taimi kotoa pē 'oku tau ala ki he Konisitūtoné, tau foki ki he kakaí. Ko u 'ilo lelei 'e au Sea, 'oku 'ilo'i pē 'e he kakaí ia 'etau ngāue 'oku faí. Ko e laumālie ko ia 'o e fo'i kupu'i lao ko eni 'oku 'omai ko ení, 'oku ou lave'i lelei 'oku

'ilo'i pē ia 'e he kakaí, pea 'oku mahino pē ia ki he kakaí. Ko e poiní Sea ke tau foki ki he kakaí, ke tau angamaheni 'aki 'i he taimi kotokotoa pē 'oku tau ala ai ki he Konisitūtoné. Ko e ngaahi lao kehe ko e 'u *Act* ko e *Regulation* ko e *policy* ko 'etau fakapotopoto tahá ke tau fakanounou pē 'e lava pē ke tau ngata pē heni. Ko 'eku fokotu'u atú Sea koe'uhi ko e mafatukituki 'o e Konisitūtoné ke tau foki ki he kakaí, pe 'oku mafatukituki pe 'oku 'ikai mafatukituki hono kakanó ka ko e foki ki he kakaí ke nau fakakakato 'a e fa'unga mafatukituki taha 'o e fonuá ni ko e Konisitūtoné. Ko u fanongo ki he ngaahi tānakí, ki he Tongatapu 1, Tongatapu 4 mo toenga e, 'oku mahino 'aupito. Ko e me'a ko ē 'oku ha'u ki he'eku fakakaukau ke 'oua 'e 'ai ke hoko eni ko ha me'a ke tau tau tā ai pē ko hai 'oku tonu 'ene fakakaukau pē ko hai 'oku tonu 'ene fokotu'u. Ka tau fononga mu'a 'i he fo'i laumālie ko ia 'oku 'omai 'e he Minisitā Laó, 'e tokoni eni ki hono fakamā'opo'opo 'a 'etau nofó mo e fa'unga 'o e fonuá. Kae 'ave mu'a ki he kakaí ke tau male ki ai, ko kitautolu ia 'oku 'i ai lahi taha 'a e mālohi ki hono tataki kitautolu. Ko 'etau tau atu pē...

<008>

Taimi: 1105-1110

Sēmisi Sika : ... kuo tau ha'u. Hangē ko 'eku lau 'anenaí 'oku 'ikai ke puli ha me'a 'e taha ki he kakaí 'i he me'a kotoa 'oku fai 'i he Falé ni. Ko 'eku ongo'í ko e fo'i laumālie ko eni 'oku 'omai he fo'i lao ko ení, ko 'ene pehē atu pē ki he kakaí kuo pehē mai 'a e kakaí, mou foki fakapaasi kuo mau loto ki ai. Ko ia Sea ko 'eku fokotu'ú atu pē ia mālō.

'Eiki Sea : Kole atu Hou'eiki ke tau ki'i mālōlō ai.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1130-1135

Satini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

(*Pea na'e me'a mai e 'Eiki Sea e Fale Aleá ki hono me'a'angá.*)

'Eiki Sea: Hou'eiki kimu'a pea mou mālōlō na'e 'i ai e fokotu'u mei he Fakafofonga Tongatapu 2 ke fakatonutonu e lipooti ko eni mei he Komiti Tu'uma'u ki he Laó pea fakafoki e laó ki he kakaí ke 'omai hanau tali koe'uhí ko e liliu eni ki he Konisitūtoné. Me'a mai 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Ngoué.

Tui ke aofangatuku Fale Alea ki he Lao he kuo tuku mai kakai nau falala kia kinautolu

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea. Tapu pē pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki e Falé pea ko u kole pē Sea ke u hūfanga he fakatapu kuo 'osi hono aofakí. Ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 2 ko 'etau founa ngāue ke tau ngāue'aki kapau ko e Seá ē kuo ne me'a maí pea ko ia na'a ne 'omi e tu'utu'uni ko ení 'omai fakataha pea mo e ni'ihi ko eni 'i loto he me'á te tau ngāue'aki e founa e Fale ni ki ai? 'Oatu pē au koe'uhí ke fakatokanga'i he Fale ni 'oku

‘ikai ke u tui founa ia ke tau ngāue’akí. Ko e Seá ē pea ko ia na’a ne fakapapau’i mai ke fakafoki mai ki he Fale ni pea ko u tui Sea ki he me’a ko ení Sea te u ‘oatu pē ke fanongo ki ai ke me’a ki ai e kau Fakafofonga e Kakaí. Tonu ke tau fai ha feme’a’aki ‘o fekau’aki, ko au ‘oku ou tui au ki hono ‘ave ki he, kapau ‘oku fiema’u ke ‘ave ki he kakaí sai ‘aupito he ko e Konisitūtone. Ka ko u tui ‘oku totonu ke fakavetevete ‘e Fale ni he ko e kakai falala’anga ia mo taau kuo fili ‘e he kakai e fonuá ke nau me’a mai ‘o fakafofonga’i e kakai e fonuá ‘i he Fale ni ‘Eiki Sea.

Sea kapau te ke me’a hifo ki he kupu 89 ‘a eni ko eni ‘oku tohi pea ‘omai ki he Fale ni ‘e he Minisitā Laó ‘oku ‘i ai e ngaahi tukufakaholo faka-Tonga kau he tefito’i tukufakaholo, ngaahi tala tukufakaholo, ngaahi anga fakafonua mo e anga faka-Tonga kotoa pē. Ko au ‘oku ou poupu ki heni Hou’eiki ki he, pea fakamolemole tuku pē ke ‘ohake he ‘oku toutou ‘ohake ka ‘oku totonu ke mea’i he Fale ni. Mou me’a ki he me’a ko eni he fu’u tanu paaká. Na’e ‘i ai e ngaahi me’a heu lupe ai ngaahi me’a tukufakaholo. Na’a ko e totonu ia ‘o e kupu ‘o e Konisitūtone ko ení ke pukepuke ‘aki ‘Eiki Sea ‘a e ngaahi feitu’u tukufakaholo ko iá ‘Eiki Sea. ‘Osi mahino ‘e ‘i ai e ‘ū hopo kau ki ai e Feitu’una ki he tofi’a ko iá na’a ko e me’a totonu eni ‘oku ‘omai ke pukepuke ‘aki ‘Eiki Sea.

‘Oku mou mea’i Hou’eiki ‘etau anga tukufakaholo he taimi ní ‘oku kamata ke mole. ‘I he kongá fakamuimui ‘o e ki’i kupu ko ení tuku ka u ki’i lau atu. Kuo pau ‘e ‘ikai mole ‘a e ngaahi tukufakaholo faka-Tongá koe’uhi ko e si’isi’i hono ngāue’akí. Ko e kotoa e ngaahi me’a kotoa kuo u lau ki ai ‘Eiki Sea ka si’isi’i hono ngāue’akí ka ‘oku talamai he kupu he Konisitūtoné he’ikai mole ai kae hanga ‘e he kupu ko ení ‘o pukepuke ‘a e ma’uma’uluta ‘i he fonua ni ‘Eiki Sea. ‘I ai e ngaahi mātanga ‘omautolu ‘i Vava’u ‘oku ‘ikai ke tui e ni’ihi tokolahi ia ki ai ka ‘i he ‘alu he taimi ni ki he, hono fakapapau’i mo hono fakatokanga’i ‘Eiki Sea na’a ‘oku hanga he me’a ko ení ‘o pukepuke.

Sea kuo tau tō e fakamamafá ia ki he kemipeiní ka ‘oku ‘ikai ke u tui au ko e me’a ia ‘oku tō e fakamamafá ki he kemipeiní. Ko e faka’uhinga pē ia ‘a e kau Mēmipá koe’uhí he ko e kava Tongá ko e tukufakaholo. ‘Oku ‘ikai fai ...

<002>

Taimi: 1135-1140

‘Eiki Minisitā Ngoue: ... tonu e tukufakaholo ia ko ia ‘Eiki Sea, kapau ‘oku nau ‘ai e taumu’a pea ‘ai mo e, mo hono ui honau kava ‘Eiki Sea ‘oku ou tui Sea ‘oku ofiofi atu pē ‘aupito ia he tukufakaholo. Ko e me’a pē ‘a e Mēmipá ia fakahoko ‘ene ma’u kava pea ‘oku ‘i ai e taumu’a ia ‘e kolo ko ia, ‘oku ‘ikai ke fakahoko totonu ia, hangē ‘oku tau aafe ai tautolu ki he me’a ko ēia ‘Eiki Sea, ka kiate au ‘i he’eku anga ‘eku faka’uhinga ‘Eiki Sea, ko e ngaahi tefito’i tukufakaholo ‘Eiki Sea, me’a na’a ku lave ki ai ki he tanu e paaka. ‘I ai e ngaahi ngoto ’umu ai ‘Eiki Sea ‘i ai pea mo e ngaahi feitu’u mātu’aki mahu’inga ‘aupito ‘aupito e feitu’u ko ia. Sea ko hono toe ‘ave ko ē ki he kakai, ‘oku ou tui au ko e me’a ko eni ‘e to e lahi ange ‘a e feme’a’aki mai ‘a e kakai ki he ngaahi me’a ‘oku matu’aki mahu’inga ‘i he fonua ni ‘Eiki Sea.

Ka ‘oku ‘oatu pē kau Fakafofonga ke mou fakakaukau pē ki ai kapau ko ha me’a eni ia ‘oku fekau’aki ‘Eiki Sea mo e, ha me’a ha mo’ui pē ko ha me’a ‘oku hoko mai ‘Eiki Sea, ‘oku ou tui au ta’etoeveiveiua ‘oku tonu ke ‘ave ia ki ai. Me’a pē eni ia ke fakapapau’i pea ‘oku mea’i pē ia

‘e he Fale ni, mea’i pē ia ‘e he Hou’eiki fakalukufua he Fale ni Sea. Sea ko u ki’i fofoa atu pē ‘e au ki’i fakakaukau koe’uhí ke mou me’a ki ai ‘a e ‘uhinga ‘a e ki’i fo’i kupu ko eni. ‘I ai ‘etau ngaahi anga fakafonua ‘Eiki Sea kuo kamata ke mole, mou me’a ki he taimi ni kuo ‘ai e tau’olungá ia tā’aki e fu’u tepi pea fulihi mo e fasi ia, ‘alu pē ke to’oto’o pea toki tulimui pē he haka ‘etau fa... ko e tukufakaholo, ‘ikai ko ha’atau tukufakaholo ‘atautolu ia ‘Eiki Sea.

‘Oku tau fiema’u ke pukepuke ‘a ‘etau tukufakaholo tatau pē lakalaka ko e mā’ulu’ulu mo e tau’olunga ‘Eiki Sea, ‘i he anga ‘eku faka’uhingá kau Mēmipa ‘oku, ko ‘eku tui ko e ‘uhinga ia fo’i kupu e Konisitūtone ko eni. Ko ‘eku ‘oatu pē ‘e au ha ki’i fakatātā ‘Eiki Sea koe’uhí ke tau kamata mei Fale ni, pea kapau ko e ‘oku loto pē kau Fakafongá ke ‘ave ki tu’a ko e, ko e ‘ave ki tu’a ko e hā toe me’a ke fai ‘i tu’a. Kuo lahi e me’a ko e lea ta’etaau ‘Eiki Sea, ‘ikai ko ha’atau tukufakaholo ‘atautolu e me’a ko e lea ta’etaau. Kuo lahi ‘a hono fakafaikehekehe’i ‘Eiki Sea anga ‘etau nofo faka-Tonga, ‘ikai ko ha tukufakaholo ia, ka ‘oku hanga ‘e he me’a ko eni ‘o pukepuke ‘Eiki Sea, ‘a hotau ‘etau anga fakafonua, ‘a ‘etau ngaahi koloa tukufakaholo ‘a ia ‘oku uesia maumau he ‘e ni’ihi, Kae kehe Sea ‘oku ou nofo pē ‘o fakakaukau ki he me’a ko eni, pea ‘oku ou ‘oatu pē ‘e au ‘Eiki Sea ke fai ha feme’a’aki ki ai kae tuku atu ki he Fale ‘Eiki ke mou me’a ki he me’a ko eni ‘oku ou lave ki ai, mālō ‘Eiki Sea e ma’u faingamālie.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Polisi.

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu pē pea mo e ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea ‘o Tonga. Koe’uhí kae ‘atā ke fai atu ha ki’i lavelave atu ki he lao ko eni ‘oku fokotu’u mai ‘Eiki Sea. Sea ko e me’a ‘oku fai ki ai e fakahoha’á ia ‘Eiki Sea faka, ke ‘uhí ko e lao ko eni ko e lao ke fekau’aki ‘a e lao lolotonga Konisitūtone pea mo e kupu ko eni ke fekau’aki mo hotau anga faka-Tonga. He kapau leva, kapau te mou me’a ki he fakamatala fakamahino, ‘uhinga ko ē ‘o e ‘omai ko ē ‘o e lao ko eni, ke ‘oua ‘e si’aki hotau Tonga, kae kau ‘i hono faka’uhinga’i he Fakamaau’anga ‘etau hopo. Ke ‘uhí he ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ni ‘Eiki Sea, ko e anga ko ē ‘etau faka’uhinga pea kapau leva ‘oku ‘ikai ke mahino, pea ‘oku ‘ave leva ia ki he Lao Pilitānia ki he *Common Law*, ‘o fakaiku leva ‘etau me’a’atautolu tukufakaholo ‘o ‘ave ia ki he tukufakaholo kehe, pea ‘oku ‘uhinga ia hono fa’u mai e lao ko eni mahalo ko hono fuofua taimi eni toki me’a mai ki ai e ‘Eiki Minisitā Lao ke fokotu’u ha kongá pehé ni he Konisitūtone ke fakakau hotau Tonga ‘i hono faka’uhinga’i ‘e he Fakamaau ‘etau hopo faka-Tonga. He ‘oku ‘i ai e ngaahi hopo ia ‘oku ‘ave ia ki he *case* ia ‘oku ‘omai ia ko e hopo ia ‘a hai ‘i Pilitānia, *case* na’e fakahoko ‘e he taha, ‘omai leva e hopo ko ia ‘o ‘ave ki ai ‘etau me’a faka-Tongá Sea. Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku ‘omai ai e lao ko eni ‘Eiki Sea ke ‘oua ‘e si’aki hotau anga faka-Tonga ‘i he fakamāu’i ‘e he Fakamaau’anga. Ko e ‘uhingá he na’e fai foki ko eni...

<005>

Taimi: 1140-1145

‘Eiki Minisitā Polisi: ... ‘A e me’a ko eni ‘Eiki Sea ko hono liliu ko ē mo hono e fa’u ko ē ‘etau lao mo e ‘ū me’a ko ia na’e fa’u ia ‘e he mātu’a Tonga pea mo e kau misinale ‘o fononga mai e fo’i faka’uhinga ko ia ‘oku kau ai hotau anga faka-Tonga he fa’u ko eni hangē ko e fa’u ‘etau lotu fa’u ‘etau me’a ko ia. Ko ‘ene a’u mai ko eni ko ē ki he ‘uhinga ko ē ki he, hangē ki he onopooni ke ono’aho ‘omai e kau Fakamaau Tangi ia ‘omai ia mei he ‘ū fonua muli kotoa nau ō mai nautolu ‘o fakamaau’i ‘etau me’a faka-Tonga, pea ko e me’a ia ko ē ‘oku fai atu ko ē ki ai ‘a

e ‘uhinga. Ko e Lao ko eni ke fakakau mai hotau Tonga ke fakamaau’i e hopo ‘o fakatatau ki ai ‘aki e faka’uhinga ‘a e eni ko ē ‘oku kau mo’oni ki ai hotau Tonga. ‘Oku fu’u ma’ama’a ‘a e pehē ia ko ē ke tau to e hanga ‘e tautolu ‘o ‘omai e fili mo e me’a ko ia ‘omai e ‘ū founa ia ko ia ‘Eiki Sea pea ko e fo’i kupu ko eni ‘Eiki Sea pea pehē ki he Fale ni ‘ikai ke ‘i ai ha lao ‘e taha matē ‘e liliu, pe ko e Lao Fili pē ko e Lao Ohi hala ‘ikai ke ‘i ai ha kupu ia ai ‘e liliu ‘i he ki’i fo’i kupu fo’ou ko eni ‘oku fakahū mai ‘Eiki Sea.

Ko e ‘uhinga pē hono fakahū mai ke kau hotau Tonga hono faka’uhinga’i he ‘e he Fakamaau ‘i he hopo. Kapau ko e ohi talamai he Lao Ohi ‘oku ‘ikai ‘e ‘ea ‘a e ohi ia. Ko ‘etau anga faka-Tonga na’e ma’u kekelekele pē ohi ia pea ‘oku kei hoko pē ‘o a’u ki he ‘ū hingoa tukufakaholo he ‘aho ni na’e ohi, ka ko e ‘uhinga hono ‘omai ko eni ke fakakau e ngaahi ‘uhinga ko ia fekau’aki mo ‘etau Lao Kelekele. Ko hotau Tonga totonu eni ko hono ‘omai eni ke fakakau ko ē ki he Fakamaau’anga ke ne fakamaau’i’aki e fonua Sea.

Ko e ‘uhinga ko ē ‘oku ‘omai faka’ofa’ofa pē ia ke ‘ave ki he kakai ka ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai e tokanga ‘Eiki Sea. Ko e tu’u ko ē ‘etau Tohi Tu’utu’uni kapau ‘oku ‘osi lau ‘uluaki ‘a eni ko eni ‘oku ‘asi he 131 ‘oku ‘asi ko ia he ‘ikai ke to e ‘ave ia ‘oku fai’aki ia e tu’utu’uni ‘a e Sea, pea ko e ‘osi ko ia ko e a’u mai ko ē ki he ‘omai e lao ko eni ‘omai leva ‘etau fakakaukau ke toe veuki pē e tu’utu’uni. Na’a tau toki veuki pē ‘a e tu’utu’uni ‘i he uike ‘e ua kuo hili ko e fepaki mo e Konisitūtone Sea.

Ko e ‘aho ni tau talamai ‘oku to e hala pē ‘a e Tohi Tu’utu’uni he ‘aho ni he koe’uhí ko e kupu 131 ‘oku ne talamai ai ‘a e founa ngāue ‘o ‘alu ai ‘o a’u ki hono kongā ko ē kimui ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai e hoha’a ia ‘oku ou tokanga lahi ko ē ki ai pea ‘oku ou tui ko e mahu’inga taha ia ki he fonua he ‘aho ni ko e ‘omai hotau ‘uhinga faka-Tonga ke faka’uhinga’i’aki he Fakamaau ‘a e fakamāu’i ko ē ‘etau lao ko ē ‘i Tonga ni, pea ko e me’a pē ia ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ‘omai ko eni ko ē hotau Tonga ke kau hono fakamaaū’i kae tuku hono ‘ave ki he Lao ko ē ‘a Pilitānia Sea ka ‘oku talamai ‘etautolu ia ke ‘ave ki he kakai pē te nau loto ke fakakau hotau Tonga ke faka’uhinga’i he Fakamaau hono fakamaaū’i kitautolu Sea. Ko e me’a ia ko ē ‘oku fai atu ko ē ki ai ‘a e ‘uhinga ko eni ko ē ‘i he ‘aho ni. Ko e fakalahi ko eni fakakau kitautolu ki he Konisitūtone ke faka’uhinga’i e Fakamaau.

Fokotu’u hoko atu ngāue Fale Alea he ‘oku maumau kupu 131 Tohi Tu’utu’uni ngāue

Ko hono ua ‘ikai ke ‘i ai ha lao ‘e taha matē ‘e ue’i ‘e he kupu ko eni. Ko e me’a faka-Fakamaau’anga ke ne hanga ‘o faka’uhinga’i ko e Lao ki he Ohi, ‘ikai ke ue’i ko e Lao Kelekele ‘ikai ke ue’i ‘ikai ke ‘i ai ha kupu ia ‘Eiki Sea ‘e ue’i ‘i he ki’i fo’i kupu ko eni. Ko e fo’i me’a mahu’inga ‘a ē ‘oku tu’u mai ko eni ko ē ‘i he lao ko eni ke ‘oua ‘e si’aki kitautolu hono faka’uhinga’i. Ko e me’a ia ‘oku fai atu ko ē ki ai ‘a e tokanga Sea kapau ‘e ‘ave ki he kakai faka’ofa’ofa pē ia ka ‘oku maumau ai ‘a e kupu 131 ia he ngāue ko ē ‘a e Fale, pea ‘oua te tau fa’a manako ke tau hanga ‘o ‘ai ‘etau fakakaukau ke tau hanga ‘o maumau’i ai ‘a e tu’utu’uni ‘a e Fale Sea. Ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga atu, ko e fakakau mai eni e Tonga ki he me’a ko eni ‘Eiki Sea pea ‘oku ou tui kapau ‘oku pehē he kau Fakafofonga ke ‘ave ki tu’a ‘oku maumau e kupu 131 Sea pea ‘oku ou fokotu’u atu ke hoko atu e ngāue he ko e lao ko eni ‘oku ‘ikai ke ne liliu ‘e ia ha kupu ‘e 1 matē ‘i ha lao...

Taimi: 1145-1150

‘Eiki Minisitā Polisi: ... ko e tokoni pē ki he Konisitūtoné ke fakakau e Tongá kae ‘oua ‘e ‘omai ‘a e Lao Pilitāniá ke ne hanga ‘o fakamāu’i ‘a kitautolú. Ko e me’a ia ‘oku fai atu ki ai e tokangá Sea pea ko u pou pou atu au ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e hala. Fakafoki pē ke tonu ko e ‘uluaki tu’utu’uni kuo ‘osi ‘omai kia tautolú ka tau hanga ‘o liliu ia ‘oku maumau e kupu 131 ia. Maumau leva e Konisitūtoné ia ai ka ko e fokotu’ú atu ia Sea tau lele he founa ko eni kuo tau ‘osi lele aí pea ko e ‘uhinga e lao ko ení ‘oku ‘uhinga lelei pē ia ki he kakai ‘o e fonuá. Pea kapau ‘oku loto e kakai ‘o e fonuá tuku ke nau tohi mai tuku ke nau tangi. He ‘oku ‘i ai e founa ‘oku ngofua ke nau tangi mai kapau ‘oku ‘i ai ha lao te nau ta’efiemālie ki ai Sea. Kae ‘oua te tau hanga pē tautolu ‘o tuku atu mei Fale ni he ‘aho ni ‘oku ta’efiemālie e kakai e fonuá kapau he’ikai ‘oange kia nautolu. ‘Osi ‘i ai ‘ū founa ke fai mai ai ‘enau ta’efiemālie ki he Fale ni pea mo e Tu’í he koe’uhi he ko hono tu’u ko ē he lao kotoa pē ‘oku tu’utu’uni ‘e he Tu’í mo e Fale Aleá. Pea ko e ‘uhinga ia ‘oku ngofua ai e tangi ki he Tu’í mo e Fale Aleá he ko e ongo sino ia ‘e ua ‘oku na hanga ‘o fakapapau’i e lao ko e Lao pea ko ia ‘e Sea ‘a e ki’i fakahoha’a ‘oku fai atú. Fakafiefia faifaiange pea ‘i ai ha taimi ‘oku fakakau ko ‘etau ‘uhinga faka-Tongá ke fakakaukau’i he Fakamaau ke fai ‘aki hotau tala ko ē ‘o e Fakamaau’angá Sea. Mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Me’a mai Ha’apai 13.

Pou pou ke ‘ave Lao ki he kakai

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Seá tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea ‘oku ou fiefia ke fai ha ki’i lave fekau’aki pea mo e Konisitūtone ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a e Hou’eiki pea mo ia kuo ‘omi ko eni ke feme’a’aki ki ai e Fale ‘Eiki ni. Sea ‘oku ou kole atu pē pea mo ‘eku pou pou ke ‘ave mu’a e lao ni ki he kakaí. ‘Aki e ‘uhinga ko ení Sea, ko e me’a ‘oku ‘omai ke fakakau aí Sea ko e tukufakaholo ‘o Tongá.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Eiki Sea ko ‘eku ki’i fakatonutonu atu. ‘Ave ki he kakaí ka ko ‘eku fakatonutonu atú ‘e ‘Eiki Sea hanga mu’a ‘o veteki mu’a e kupu 131 kae ‘atā. Sea ko e me’a ia ‘oku ou fakatonutonu atú Sea.

Mateni Tapueluelu: Ki’i tokoni atu Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: Kapau ‘oku loto ke ‘ave ki hē ...

Veivosa Taka: Mālō.

‘Eiki Minisitā Polisi: Pea tau hanga ‘o tuku fakatafa’aki e 131 kae hoko atu ‘etau fakakaukau.

Veivosa Taka: Sea ko ‘eku fiema’ú e fakatonutonu ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e fakatonutonu ia Sea.

Veivosa Taka: Ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakatonutonu ‘e fakahoko mai ki he’eku fakahoha’á pea te u hoko atu ‘Eiki Sea. Ko e ‘uhinga ‘eku lave ‘Eiki Sea fekau’aki pea mo e lea ko eni ko e tukufakaholo ‘i Tonga, tefito’i tukufakaholo, tala tukufakaholo ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e ‘uhinga ‘eku fakatonutonu atu ‘Eiki Sea...

Veivosa Taka: Anga fakafonua.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e kupu 131 he’ikai ke ngāue e fakakaukau ko eni ‘a e Fale Aleá ki ha Lao Fakaangaanga hili hono lau ‘uluaki tukukehe kapau ‘oku te’eki ke lau ‘uluaki ia.

‘Eiki Sea: ‘Osi lau ‘uluaki.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko ia.

Veivosa Taka: Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: Kapau leva ‘oku lau ‘uluaki eni ‘e ‘ikai ngāue ‘a e Fale Aleá ki ha Lao Fakaangaanga hili hono lau ‘uluaki. Ko ‘eku fakatonutonu atu ia Sea ‘oku ta’efakalao ‘a e fokotu’u ko eni ‘oku ‘oatú. Kapau ko e kupu 131 ...

Veivosa Taka: Sea.

Mateni Tapueluelu: Tokoni mai Sea kole fakamolemole pē.

‘Eiki Sea: Tongatapu 4.

Taukave ko e kupu 131 ‘i ai totonu ke ‘ave ki he kakai pea ne te’eki ke lau 1 e Lao

Mateni Tapueluelu: Ko e manatu e motu’a ni na’e te’eki ke lau ‘uluaki e lao ko eni. Na’e ‘omai pē pea tu’utu’uni e Feitu’una ke ‘ave ki he Komiti Laó. Ko u tui pē ‘e ‘i ai ‘a e fakamo’oni ‘a e miniti na’e te’eki ke lau ‘uluaki. Pea ko e ‘uhinga ia ‘emau kole atu Sea ko e ‘uhinga ko e kupu 131 (1) ‘oku ne tu’utu’uni ia ‘e ia *mandate* ke ‘ave ki he kakai Sea. Kapau pē te u lava ‘o lau atu ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu atu Fakafofonga Tongatapu 4 ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko ‘eku to e fakatonutonu atu pē na’e ‘osi lau ‘uluaki eni.

Fakatonutonu ne ‘osi lau ‘uluaki e Lao Fakaangaanga fika 12/2020

‘Eiki Sea: Na’e ‘osi lau ‘uluaki. Na’e fakahū mai e lao ko eni he ‘aho 7 ‘o Sepitema pea na’e lau ‘uluaki. Na’e tali’aki e toko 15 ka na’e ‘ikai loto ai e toko, na’e ‘ikai ke ‘i ai ha fakahā loto pea toki tukuhifo ki he Komiti Laó.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea ka u, ko e kolé Sea ke tokoni mai e Feitu'una ka u hanga pē 'o lau atu e kupú he 'oku kau ki ai. Kupu 131 (1) 'e 'ikai ke ngāue 'a e Fale Aleá ki ha Lao Fakaangaanga hili hono lau 'uluakí ki ha taimi ko e uike 'e ua pē ko e taimi 'oku lōloa ange aí 'e pehē 'e he Falé 'oku fiema'u ke faka'atā 'a e kau Mēmipá te nau sivi'i 'a e Lao Fakaangaanga pea ki he kakai 'o e fonuá ke nau fai hanau ngaahi fokotu'u. Ko e kupu ia Sea 'oku fai atu ai e tautapá. Mālō. ...

<002>

Taimi: 1150-1155

Veivosa Taka: ... Mālō 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko e ...

Fokotu'u ke pāloti'i e Lao

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Kātaki ke u ki'i fakatonutonu atu mu'a Sea. Ko e tu'utu'uní Sea 'oku pehē 'e he Fale Aleá. 'A ia ko u fokotu'u atu au kapau 'oku pehē pea fai 'aki e me'a ko ena 'oku fokotu'u ki aí ke tau pāloti. Ko 'ene tu'utu'uní ia 'a e Fale Aleá. Mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē ka u toe ki'i fakatonutonu atu. Ko e kupu 31 (1) 'oku ne 'omi 'e ia 'a e taimi ko e uike 'e 2. Ko e 'ai ko ē pehē 'e he Falé ia ko e 'uhinga ia ki ha toe taimi 'e lōloa ange 'i he uike 'e 2, ko e uike 'e 2 pē ko ha toe taimi 'oku lōloa ange ai ko hono 'uhingá ke fai e *scrutinize* e kau Fakafofongá mo 'ave ki he kakai ke 'omai ha'anau lau Sea. 'A ia ko e pehē 'e he Falé ko hono 'uhingá ia kapau 'oku toe fiema'u ke lahi ange 'i he uike 'e 2 ka ko 'ene tu'u 'ana ko ē ke 'ave ki he kakai 'oku *mandate* ia he kupú Sea. Mālō.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea ko e tapu pē mo e Feitu'una fakamolemole pē he to e tu'u tu'o 2. Na'e 'osi lau e tohi ko eni na'e 'ave ki he komiti ko e Sea he Komiti pea na'e 'omai e fakamatala e Seá 'osi fe'unga pē he 'ikai ke toe 'ave ki he kakai. Fatongia 'o e Seá ia pea ko eni 'oku fakafoki mai ki he Fale ni. Hā e me'a 'oku tau to e vili ta'e'unua aí na'e fou pē ngāué ia 'i he *process* totonu. Lau 'uluaki pea tu'utu'uní he Feitu'una ke 'ave ki he Komiti Laó pea 'oua toe fai ha ngāue ki ai 'o a'u ki he uike 'e 2. 'O kapau 'e pehē 'e he komiti ke 'ave ki he kakai ko e Seá ena na'e 'osi foki mai 'o 'omai. Na'e me'a mai 'ikai 'i ai ha toe fu'u me'a fēfē ke 'ave ki he kakai. Fakafoki mai pē ki he Fale ni 'Eiki Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea kātaki pē kae fakatonutonu pē. Ko e faka'apa'apa lahi ki he 'Eiki Minisitā ka ko e tu'u ko ē 'a e fo'i kupú Sea kapau 'oku 'ikai ke fakakakato ia 'e he komiti 'oku 'uhinga ia 'oku fepaki ia mo e tu'utu'uní. Ko e 'uhinga ia 'eku 'uhinga atú Sea kapau 'oku 'ikai fou 'a e komiti he tu'utu'uní 'oku hala 'enau founa 'anautolu Sea. Mālō.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea ki'i fakatonutonu atu. Fakatonutonu atu pē he 'ikai ke tau hanga 'o fakahalaki 'a e Seá mo e komiti. Ko e ni'ihini eni 'oku tau falala ki ai ko e kakai lelei taha eni 'oku tau 'ave ki he komiti ko ení. Me'a hifo ki he kupu 1 fakamuimuí. Na'e tu'utu'uní ai pē he komiti 'oku 'uhinga mālie pē 'a e Lao Fakaangaanga pea 'ikai fu'u mafatukituki fēfē ke toe fakahoko ha talatalanoa ki ai mo e kakai. 'Osi kato'i kotoa ia he laumālie mo e 'atamai hūfanga he fakatapú 'o e Seá mo e komiti 'a e 'ū me'a ko iá. Hā 'etau toe me'a 'oku tau fekau kia nautolu nau 'osi 'ilo pē tu'utu'uní ke faí. Pau na'a nau ongo'i 'oku mafatukituki na'a nau 'ave ki he kakai.

Mateni Tapueluelu: Ki'i fakatonutonu pē Sea kātaki. 'Oku mo'oni pē 'Eiki Nōpelé 'oku 'i ai e ngaahi me'a ia 'oku tapu ke 'ave ki he kakaí 'asi pē he kupu 131 Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Io 'oku mahino pē Sea 'a e 'Esitimetí ia mo e Lao Fakavavevavé.

Mateni Tapueluelu: Ko e me'a ia 'oku ne talamai ko ē ke 'oua 'ave ki he kakaí.

'Eiki Minisitā Ngoue: Fo'i lao 'e 2 ko iá.

Mateni Tapueluelu: 'Esitimetí mo e ngaahi lao ko ē 'oku fakamo'oni mai e Palēmiá ko e Lao Fakaangaanga ko e fakavavevave. Ko e toengá ia 'oku *mandate* ia ke 'ave Sea. 'A ia 'oku 'osi mahino hono *set up* he 'e kupú 'a e me'a ke 'ave mo ia ke 'oua 'e 'ave ki he kakaí. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea ko u fokotu'u atu au ke tau foki ā tautolu 'o pāloti. Kuo fu'u lahi ho'omou ngāue'aki 'a e founga ko ē 'ai e komiti 'ai e komiti. Fe'unga Sea he ko ena 'oku 'osi me'a mai pē he Seá mo e komití 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u me'a mafatukituki.

Veivosa Taka: Sea ka u ki'i faka'osi atu ā au Sea kae toki fai e me'a ko ení.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko e 'uhingá Sea ka ko u nofo au 'o sio mai ki he 'ū fu'u fakamole 'oku fai ki he me'a ko ení 'Eiki Sea ka 'oku 'oatu pē ki he Feitu'una ke toki tu'utu'uni ai.

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eiki Minisitā 'oku kei toe e taimi ia 'a Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Sea ko u fakamālō ki he Feitu'una. Sea 'oku 'ikai ko ha me'a si'isi'i eni ke tau faka'aonga'i leva 'a e tu'utu'uni 'a e komití 'oku 'ikai mafatukituki eni. Sea ko e lave'i 'a e motu'a ni kau eni he lao mafatukituki he ko e Konisitūtone pea 'e fihia ai 'a e ngaahi lao 'oku teuteu ke 'omaí pea 'oku ou tui ko e kongá ia 'oku ou lave atu ki aí. Sea ko e ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea ki'i fakatonutonu e Fakafofongá. Ko 'eku fakatonutonu e Feitu'una kapau te ke me'a hifo. Ka 'i ai ha lao 'e 'omaí 'o fekau'aki mo e tukufakaholó kuo pau ke nau muimui ki he kupu e Konisitūtoné. He'ikai ngofua ke ha'u e lao ia tapu mo ia ke ne faitu'utu'uni 'o ma'olunga he Konisitūtoné. Ko e me'a fekau'aki mo e tukufakaholó ke fakahoko 'a e ngaahi tala tukufakaholo faka-Tongá. Tohi'i pau he Konisitūtoné ka 'omaí ha toe fa'u lao Sea he'ikai fa'u e lao ia ke ma'o ...

<002>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Minisitā Ngoue: ... -lunga he Konisitūtone.

Taukave ke fakakau kakai kae kakato talatalanoa e kakai he Konisitutone

Semisi Sika: Sea ka u ki'i tokoni mu'a ki he feme'a'aki ko eni. Ko e fakahinohino ko ia 'oku

‘omai ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fa’ahinga tu’unga ia ‘a e mātu’a ni ke fakafehu’ia. Te mau fakaongoongo ko e hā ‘a e lau ‘a e kakai, ‘oku ‘ikai ko ha tipeiti eni ia ko e hā e, ‘o e lelei ‘o e fo’i lao mo ‘ene ‘ikai ke lelei. Hangē ‘oku mau ongo’i ke tau ki’i fakakakato mai ‘e he kakai ki he Lao Konisitūtone, pea ta u toki pāloti leva ‘i ai. ‘Oku ‘ikai ko ha fakafekiki ia pē ‘oku tonu pē ‘oku hala e fo’i lao, ko e fokotu’ú ta u ki’i foki ki he kakai ke tau ki’i fakakakato ‘a e talatalanoa ‘a e fonua ko e Fale Alea, Kapineti mo e kakai he ko e Konisitūtone,. Ko e ‘uhingá he ko e mafatukituki ko ia ‘o e pehē ko e Konisitūtone, kapau ko ha fo’i lao eni ko ha *Act*, sai pē tau fakapotopoto pē heni, pē ko ha *Rregulation*, ko e ‘uhingá ko e Konisitūtone hangē ‘oku ou loto pē ke fakamahino heni ‘oku ou ongoongo’i pē ‘oku ou tui ki he fo’i laumālie ko ia ‘o hono fakaiviva ‘o e tukufakaholo ‘i he fo’i kupu ko eni, ka ‘oku mālohi ange pē ‘a ‘eku ongo’i ke fakakau e kakai ‘i he fo’i talatalanoa ko eni ko e ‘uhingá pē ko e Konisitūtone, ke tau angamaheni ‘aki he ko e Konisitūtone ko e Tohitapu mā’olunga taha ia ‘i he lao ‘o e fonua ni.

Fakama’ala’ala Sea he founga ngāue na’e fakahoko ‘aki ngāue ki he Lao

‘Eiki Sea: Hou’eiki kātaki pē ke u ki’i fakama'ala'ala pē ‘a e me’a ko eni Hou’eiki, he ‘oku tuifio e ngaahi *issue* ka ‘oku mahino eni ‘oku ‘i ai e ngaahi poini kehekehe ‘oku ‘ohake ‘e he Hou’eiki Fakafofonga. Ko e *issue* ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ko ē pea ‘oku ‘ohake ‘e Tongatapu 4 pea mo Tongatapu 2, ‘oku fekau’aki ia pea mo ‘etau Tohi Tu’utu’uni. ‘Oku ‘i ai e tokanga na’e ‘ave e lao ko eni ki he Komiti Lao, pea ko eni e lipooti mai ei he Komiti Lao, e Komiti Lao pea na’e ‘osi ngāue’aki lau atu e kupu ko eni ‘oku ‘i he kongá faka’osi ‘enau lipooti peesi 5, fekau’aki pea mo hono fakahoko ha talanoa mo e kakai ‘oku ‘ikai fu’u mafatukituki fēfē ke fakahoko e talanoa ko ia. Hili ko ia na’e ‘osi ‘i ai e ngaahi Lao Fakaangaanga na’e tukuhifo ki he Komiti Lao, fakatatau, fakatātā’aki e Lao ki he Fakalelei ‘Atamai. Na’e ‘ave ki he Komiti Lao pea na’e fai pē fetalanoa’aki e Komiti Lao mo e kau fale’i pea ‘osi uike 2 pea fakafoki mai na’e ‘ikai ke toe fai ha fu’u *public consultation* ia ‘a ē ko ē ‘oku tau fa’a anga ki ai, na’e tali pē ‘e he Fale ni pea na’e ‘ikai ke fakatonutonu ha taha e founga ngāue ko ia.

Founga ngāue tatau pē eni ‘oku fakahoko ‘i he komiti ki he Lao Fakaangaanga ko eni, ka ko ‘ena faikehekehé ko e lao ko eni ‘oku ne fakatonutonu ‘e ia e Konisitūtone, pea ‘i he’ene pehē ‘oku ‘i ai e tui ‘i he kau Mēmipa ko e taimi ko ē ‘oku tau alasi ai e Konisitūtone tonu ke toe tuku ha faingamālie ki he kakai, kā, ‘i he’etau Tohi Tu’utu’uni ko e taimi ko ē ‘oku tukuhifo ai e Lao Fakaangaangá ki he Komiti Lao ‘oku pau ke ‘i he Komiti Lao uike ‘e 2 ‘o ‘ikai ke toe nounou ange ‘i he uike 2 ‘a e Komiti Lao ‘a e Lao Fakaangaanga pea ‘oku ‘i loto ‘i he uike 2 ko ia ko e faingamālie ia ke fai mai ha tohi mei he kakai. Pea ‘oku hā pē ‘i he’etau Tohi Tu’utu’uni ko e taimi ko ē ‘e tukuhifo ai e Lao Fakaangaanga, pea ki he kakai ‘o e fonua ke nau fai ha ngaahi fokotu’u’i loto ‘i he uike ‘e 2 ko ia ‘oku ‘osi ‘ilo pē ‘e he kakai mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e fonua, ko e Lao Fakaangaanga ko eni ‘oku ‘i he Komiti Lao ‘i loto ‘i he uike ‘e 2 ko ia, fai mai ha’o fokotu’u.

Ko e faikehekehe founga ngāue ko ia mo e founga ngāue ko ē ‘oku mou me’a mai ki ai, ‘oku ‘i ai e taimi ‘e ni’ihi ‘oku loto taha e Komiti Lao ke nau tuku atu ki tu’a ha taimi pau ‘i he letiō mo ha feitu’u fakataha’anga ke ha’u e kakai mo ‘enau ngaahi fokotu’ú ‘o lekooti’i ‘i loto ‘i he fo’i taimi pau ko ia. Ko hono faikehekehé pē ia ko hono tu’uaki atu e Komiti Lao pē ko e tohi mai e kakai ‘i loto ‘i he uike ‘e 2 ha’anau fokotu’u ki he Komiti Lao. Pea ‘oku ‘osi mea’i pē ‘e he Hou’eiki

Mēmipa e Komiti Lao ‘oku ‘i ai e ngaahi lao ia ‘e ni’ihi ‘oku te’eki ai ke ‘osi atu ha ‘aho ‘e taha hono tukuhifo mei he Fale Alea ki he Komiti Lao kuo fai mai e tohi ia ‘osi fai mai e fokotu’u ia.

Ko e Lao Fakaangaanga ko ení neongo pē ko e fokotu’u mai ‘e he Hou’eiki Pule’anga ke liliu e Konisitūtone na’e tukuhifo ki he Komiti Lao, ‘ikai ke tohi mai ha taha ia. Na’e ‘ikai ke ‘i ai ha fokotu’u ia ‘e taha. Ko ‘etau feme’a’akí ‘oku hā atu ‘i he ngaluopé ‘oku me’a e Tonga kotoa ki ai, ne ‘osi ‘ilo pē ‘e he tokotaha kotoa ko e liliu eni ki he Konisitūtone tukuhifo ki he Komiti Lao pea ‘e ‘i he Komiti Lao ha uike ‘e 2 ke tukuange ha faingamālie ke sivilivi’i e lao ko eni. ‘I loto ‘i he uike ‘e 2 ko ia na’e ‘ikai ke fai mai ha tohi ia ‘e taha ki he Komiti Lao. Pea ko hono fakafoki mai mei he Komiti Lao ‘osi ‘enau kumi fale’i ki he ‘Ateni Seniale, pea ‘oku hā pē he lipooti mei he Komiti Lao ‘oku ‘ikai ke nau sio ‘oku ‘i ai ha fu’u ‘uhinga ...

<005>

Taimi: 1200-1205

‘Eiki Sea: ... fēfē ke toe ‘ave ha, ke fai ha talanoa talatalanoa pea mo e kakaí. ‘I he’eku tui ‘osi fakakakato ‘e he Komiti Lao ‘enau ngāué kā ko hono fakahū mai e lipooti ko e me’a tau’atāina pē ia ‘a e Hou’eiki Mēmipá ke nau toe sivilivi’i pē tali pē ta’etali ‘a e lipooti kuo ‘omai mei he Komiti Lao. Pea ‘oku ‘atā pē ke toe fai hamou fokotu’u ke fakalelei’i e founa ngāué ‘o kapau ‘oku mou tui ‘oku hala. ‘A ia ko e fo’i *issue* ‘uluakí ia kiate au ‘o kapau ‘oku mou tui ke fakafoki ki he kakaí ke toe fai ha’anau me’a ki ai tu’utu’uni pē Falé ki aí. ‘O kapau ‘oku mou tui kuo ‘osi fe’unga ‘ata’atā pē fo’i lao ia ko ení ke hoko atu e ngāue e Fale ki aí te u tu’utu’uni leva ke lau tu’o 2 pea tau pāloti ka mou me’a mai he poini. Mou loto mou fiemālie pē ‘oku mou ta’efiemālie ki he ngāue e Komiti Lao kae fakafoki ki he kakaí? Tau me’a ki ai pea tau toki hoko atu.

Tautapa ke ‘ave mu’a Lao Fakaangaanga fika 12/2020 ki he kakai

Mateni Tapueluelu: Sea tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ‘oku mau kole atú mo tautapa atú ke tukuange mu’a ke fakafoki ki he kakai Sea. ‘I he ‘uhinga pē ‘Eiki Sea ko e, na’e ‘ikai ke lahi hono lau ‘ilo pē mea’i he kakai e fonuá ia ‘a e lao ko eni mo e Konisitūtoné. Pea ko u tui Sea ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘aupito ke tau ‘alu fakataha mo e kakaí. ‘Oku ‘i ai ‘emau tui ‘amautolu Sea ko e kupu’i Konisitūtone ko ení ‘e hoko pē ia ko e taimi ke fakama’ala’ala pea taha ai ‘etau mahinó mo e kakaí pea taha e ‘a’alo ‘etau paté ‘e ‘Eiki Sea mo Hou’eiki. Pea ‘oku mau tui pē ko e, ‘e hoko eni ko ha me’a ke *revive* ‘a e mahu’inga ki he kakai ‘o e fonuá hotau anga faka-Tongá Sea ka tau ‘alu fakataha pē mo e kakaí. Pea ko e kole ia ‘oku mau fakahoko atú ‘e Hou’eiki ‘oku ‘i ai e ngaahi lipooti heni ko u tui au, Lipooti Tongatapu 1 ki Niua 17 ko ‘etau fa’aki tautolu ki aí Sea kuo maau mai e ngāue ia ko ē pea faka’osi ‘aki ia. ‘E nounou, mea’i pē he Hou’eiki ‘Eiki Sea ngaahi lao na’e ‘omai ‘o ‘ave ki he Komiti Lao ‘o fakahoko ai e ngāue ki he kakaí na’e mei ha’u pē ‘o tali pē ‘i ‘olunga ‘i Fale Alea na’e ‘ikai ke toe fou ki lalo ko hono ‘uhingá ko ‘ene ma’ala’alá. Pea ‘oku fai ai e kole pehē ‘Eiki Sea ke ma’ala’ala pehē ‘a e kupu ko ení ‘o mahino kiate kitautolu hono kotoa pea hoko ia ko hotau polepole’anga. Mālō ‘aupito Sea ko e fokotu’u atu ia mo e pou pou.

‘Eiki Sea: Hou’eiki toloi e Falé ki he 2.

(Na’e toloi e Falé ki he 2 ho’atā.)

<002>

Taimi: 1405-1410

Sāatini Le'o : Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea (*Lord Fakafanua*).

Ongo fokotu'u fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga fika 12/2020

'Eiki Sea : Mālō e laumālie 'a e 'Eiki Palēmiá pea, 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. Kimu'a pea toloi...

<008>

Taimi: 1410-1415

'Eiki Sea : ... e Falé ki he 2:00 na'e kei fai e feme'a'aki 'i he lipooti ko eni mei he Komiti Tu'uma'u ki he Laó, pea 'oku lolotonga 'i ai e fokotu'u 'e 2. Fokotu'u mei he Fakafofonga 'o Tongatapu 2, ke liliu e lipooti ko eni, pea mo fakafoki 'a e laó koe'uhi kae lava ke fai ha talatalanoa mo e kakaí. Pea 'oku 'i ai mo e fokotu'u mei he 'Eiki Minisitā Polisi, ke hoko atu pē 'a e *process* 'a e Falé ki he Lao Fakaangaangá, 'a ia ko 'etau tali 'a e Līpooti mei he Komiti Laó pea hoko atu leva ki hono lau tu'o 2 'a e Lao Fakaangaanga ko ia 'oku ne fakatonutonu 'a e Lao ki he Konisitūtoné. Ko e ngaahi *options* eni Hou'eiki. Me'a mai 'Eiki Nōpele Vava'ú.

Fokotu'u ke faitu'utu'uni a e Sea ki he Lao Fakaangaanga fika 12/2020

Lord Tu'i'āfitu : Tapu mo e Feitu'una Sea, ko u hūfanga atu heni he tala fakatapu mo e tatakī laumālie lelei e Feitu'una ho Falé he 'ahó ni. Kiate au 'e Sea 'eku lave'i hifo ko eni 'a e lipooti 'oku fai mei he Komiti Laó, kiate au ko e ngaahi 'ū, na'e faka'ehi'ehi 'aupito 'a e anga hono fai hono lipooti mai 'o e laó ni, pea ko e kongā foki ia 'o e Konisitūtoné. Ko 'etau tukufakaholó, 'oku lave'i 'e he motu'á ni 'oku 'ikai tohi ha me'a ia. Ka kiate au kapau ko e lao e tukufakaholó 'oku kātoa pē ia 'i loto he Konisitūtoné. Ko e tukufakaholó, na'e mahino e tukufakaholo e Konisitūtoné lave'i pē he motu'á ni. 'Oku tau talanoa ai ki hotau Tongá, 'oku tau talanoa ai ki hotau founga tatakī 'o e Pule'angá, 'oku tau talanoa ai ki hono fakakofu kitautolu 'o fakafuo 'i he mo'oni mo e totonu 'o e lotú. 'Asi pē ia he Tō Folofola 'a e Tu'í he foaki 'a e Konisitūtoné kupu 1, kupu 2, kupu 3 mo e ngaahi tau'atāina pehē.

Kiate au ki he me'a 'oku fai ai 'a e feme'a'aki ho Falé he pongipongí ni, 'oku ki'i ngali hā pē ia ko e fakafu'ituitui 'a hono 'uhinga'i 'o e tukufakaholó. Kiate au e mahino 'o e tukufakaholó, ko e tukufakaholó ia ko ha fo'i 'ulungaanga tānaki ke fakatahataha'i e anga 'etau nofó pea tau mo'ui ai he melino 'i he'etau tui pea mo e anga hono tatakī kitautolu he fonuá ni. Ko e ngaahi lao fakauēsitē 'i tu'a mei he 'uhinga 'o e *custom* 'i'iloa 'oku nofo ia ke hangē ko ia 'oku hā ko eni he lipooti 'i he 'uhinga 'o e fakamaaú, pea 'oku hu'u ia fakafu'ituitui ki he ngaahi hia mo e sivile fakafu'ituitui. Ka ki he'etau tukufakaholó 'a kitautolu ia, 'oku nofo pē ia ki he kātoa 'o 'etau nofó ki he uoungataha pea malu ai 'etau nofó. Hangē ko e ki'i, ko e Lao ko eni 'o e *Guardianship* ki he mātu'a tauhi fānau he 1926. 'E malava ke malí ha fānau ta'u iiki, 'i he tu'unga 'o e felotolotoi 'a e ngaahi mātu'a kau pea pīkinga ki he fānau hoko ki ai 'a e malí, 'a e talangata'á. Ko 'ene felotolotoi pē tamai mo e fa'ē

ko ē pea mo ē mo ē, 'e lava leva e Fakamaau'angá ke faka'atā, neongo 'oku nau kei ta'u iiki, Lao ia he 1926 'a e *Parents or Guardians*.

Kiate kitautolu 'a e anga e tu'u ko eni 'o 'etau lao tukufakaholó te tau lava hao ai, ka 'oku 'osi mea'i pē ia 'e he kakai kotoa hono lelei. Te tau hao ai mei he *child labours* 'ū fakataha fakamāmani lahi 'o e *ILO*. Kapau te tau toe fu'u tālanga'i eni ki he tu'unga 'o e uēsité 'i he tu'unga 'oku kei Tonga ai 'a Tongá ni he'etau tala tukufakaholó mo e Lao e Tukufakaholo e Konisitūtoné 'oku 'i loto kotoa pē he Konisitūtoné. 'Oku ou tui au he'ikai ke 'atā ha taha ia ke fakangāue'i ha'ane ta'ahine pē ko ha'ane tamasi'i. 'Oku tau leipa'i ia 'etautolu 'i he totonu fakanatula 'o e totonu fakaetangata fakamāmani lahi. Ko u manavasi'i na'a faifai ka tau toe hanga 'o tohoaki'i 'a e ngaahi lao 'oku 'ikai ke hiki hangē ko 'etau Konisitūtoné 'ene fakatatau ki hono...

<008>

Taimi: 1415-1420

Lord Tu'i'āfitu: ... alea 'o e kupu 'o e Konisitūtone ko eni, te tau toe fu'u 'efihia 'i loto 'ikai te tau lava 'o hū ki loto hotau Tongá 'e puke kitautolu 'i he ngaahi Lao faka-Uēsité pea kapau te tau hanga kehe ai 'oku ou tui tatau mo e tokotaha na'e fai 'ene fakatotolo 'i he 'Univēsití 'o e Saute Pasifiki 'oku ne pehē 'oku kei tolonga e Pasifiki ko e kei pukepuke 'enau Lao Tukufakaholó mo e Lao Tukufakaholo 'o e Pasifiki 'a e *Customary Law*. Pea na'e faka'atā ai he Pule'anga Fakatahatahá he 2017 'a e totonu 'a e fanga ki'i fonua iiki pehē ke fakamahu'inga'i 'enau *Customary Law* pea ko e mei, ko e halanga ia mo e monū'ia'anga ia 'o tautolu kau Mēmipa 'i he Pule'anga Fakatahatahá kapau 'oku mahu'inga 'etau tala tukufakaholo 'i he Lao 'o e Tala Tukufakaholo ko ha fonua 'oku malu 'e lava ia ke tau hao ai mei ha talite mo ha konivēsio he 'ikai ke tau lava tautolu ke tautea ai kitautolu neongo ko e Mēmipa 'i he fakataha ko eni e konivēsio 'o e 2017.

Kiate au 'e Sea kuo maama e feme'a'aki ho Fale pea fakamolemole na'a ko u fie poto atu ki he Feitu'una kiate au kuo taimi ke tu'utu'uni ā 'a e Feitu'una ia. Kuo mahino 'a e lipooti 'a e Sea 'o e Komiti Laó fai e feme'a'aki e Hou'eiki pea kapau 'oku ke laumālie lelei ke kole 'a e si'i kau Fakafofonga mei he tēpile ko eni ke 'oange ke nau ō ke me'a ki ai e kakai 'i he tūkunga 'o kinautolu 'i he ngāue faka-Fakafofongá, ki he motu'a ni faka'ofa'ofa pē ia kiate au.

Pea kapau ko e anga ē 'a e me'a 'a e Sea ia 'a e Komiti Lao mo e maama 'oku 'i he Minisitā Le'ole'o 'i he Lao 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u loko me'a hē 'i he Lao ko eni e Konisitūtone feme'a'aki he Fale faka'ofa'ofa pē ia ki he motu'a ni. Ka ki he motu'a ni Sea fai ha'o tu'utu'uni e Feitu'una kei toe lahi 'eta 'Asēnitá ko e fu'u fo'i pulu vave eni ia 'oku toe mamafa ange 'a e lipooti ho kau Fakafofonga 'i he Fale ni he ko u lave'i hifó ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Feitu'una ho Falé 'oku te'eki ke ai ha fokotu'u ha taha ia 'o e kau Mēmipa e Fale ni ko ha me'a ke fokotu'u tohi ke 'ave ki he Pule'anga hangē kole tanu e halá, 'ai 'enau ki'i, meimei ko e fakamatala 'ea pē ka ko u tui ko e 'a'ahi ko eni ko 'ene fakalao ia ke nau me'a ai. Pea te nau 'ave leva 'enau fakamatala 'enau 'a'ahí ko e tohi ia ki he Pule'angá ke fai ā e ngāue 'a e Pule'anga ki he mahu'inga 'o e tu'utu'uni ho'o Fale ni Sea ka te u tuku atu pē ki he Feitu'una ko u lave'i 'e au kuo maama lelei. Fai ha'o tu'utu'uni ā ho'o loto ki ai ho'o laumālie lelei ke 'ave pea ka tuku laumālie lelei pē Hou'eiki ia 'oe Fale ni anga pē ia ki'i fakahoha'a Sea mālō e ma'u taimi mālō.

'Eiki Sea: Faka'apa'apa pē ki he me'a e 'Eiki Nōpele ka ko e fokotu'u eni 'oku lolotonga 'i he Fale Aleá kuo pau pē ke tau pāloti. Me'a mai e 'Eiki Nōpele Ha'apai.

Taukave he'ikai ke toe liliu he Komiti 'enau lipooti

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'una Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tongá. Sea 'oku ou lave atu pē au ia 'i he fokotu'u ko ena 'oku me'a mai 'aki he Feitu'uná te'eki ke ... ka ko u fakama'ala'ala pē 'a'aku ia he mahino pē ko e hā e pē ko e pāloti, mahino foki e fokotu'u Sea ka ko 'eku lave'i foki 'a'aku ko e Lipooti ena 'a e Komiti pea na'e 'osi me'a atu 'aki 'e he 'Eiki Sea 'a e Komiti 'a 'emau ko e ngāue ena na'e fai he komiti pea ko 'enau 'omai e lipooti ko 'enau lipooti pea ko e founa ia talamai na'e 'omai he komiti pea toki 'i ai ha liliu 'a e, 'e he Fale Aleá ko e me'a ia 'a e Fale Alea 'o Tongá. Pea ko e me'a ia ko u fie lave atu au ki he fokotu'ú he 'oku mahino kapau ko e fokotu'u ko e ko e fokotu'u ke tu'utu'uni e Fale Alea ke hoko atu neongo 'a e lipooti ko eni 'oku 'omai mei he Komiti Lao ka ke 'oange ha faingamālie ke toe fai ha talatalanoa mo e kakai pea ko ia 'oku ou tokoni atu ai Sea ki he Fakafofongá fokotu'u mai pē 'e ia 'ene 'uhingá 'oua te ne toe fokotu'u mai 'e ia ke liliu 'emau lipooti he 'ikai ke toe liliu 'emau lipooti 'amautolu he ko e me'a ia ko 'emau me'a ia ko ē na'a mau loto ke tohi'i mai ke tali e lao pea 'oku 'ikai ke toe fiema'u ia ke fai ha talatalanoa mo e kakai. Pea kai kehe hangē ko 'eku lavé ko e me'a ia 'a e Fale Aleá ke toki tu'utu'uni ka ko 'eku kole pē 'a'aku ki he fokotu'u ke 'ai ke mahino he ko e 'uhingá te mau tu'u pē mautilu he komiti. Sea 'oku 'ikai ke u Komiti Lao ka ko u lolotonga nau hū atu 'o kau he Komiti Lao ko e talifaki he ko e, na'e 'ikai ke faingamālie e 'Eiki Nōpele ko eni 'oku ne fakafofonga'i e tēpile ko eni ...

<009>

Taimi: 1420-1425

Lord Tu'iha'angana: ... ka na'a ku kau 'i he Komiti Lao, pea na'e 'i ai e laumālie e feme'a'aki he na'e 'i ai mo e 'Ateni Seniale mo e Minisitā 'o fai'aki 'a e ngaahi faka'uhinga pea ko e ongo'i ia 'a e Komiti Lao 'a eni ko eni 'oku tohi mai he lipooti. Pea mahino pē ia 'a e ki'i si'i kau ngāue ko eni fakasekelitali ki he, ko e ngaahi filifili lea ena ko ē 'oku nau fai, 'a e pehē mai 'oku, neongo, he 'ikai, 'oku 'ikai ko e 'ikai fu'u mafatukituki fēfē 'a ia 'oku mahalo hangē 'oku ngali hā mamafa, ka 'oku 'ikai ko e fu'u 'uhinga ia na'e 'uhinga ki ai e komiti ia. Ka na'e 'uhinga pē komiti ia kapau na'e toe 'i ai pē ha ki'i fakalea ia 'oku kuo 'osi 'uhinga mālie pē Lao Fakaangaanga ia pea 'oku 'ikai ke toe fu'u fiema'u ia ke, 'oku 'ikai ke toe fiema'u ke, ka 'oku hangē ko ē 'oku ngali fu'u 'así ia ko ē. Me'a 'oku nau 'uhinga tatau pē, ka 'oku 'i ai e pāuni kehekehe 'a e ngaahi filifili lea ko eni 'oku si'i ngāue'aki 'e he'etau kau sekelitali. Pea mo'oni pē mahalo he 'oku fiema'u pē ke ngāue'aki ha ngaahi lea 'oku ngali hā mamafa pē ko e hā he ko e 'uhingá foki lahi komiti 'a e Fakafofonga Tongatapu 9 mo e Fakafofonga Niua, pea kuo mei fou atu e kau sekelitali he ngaahi fili mai ngaahi lea pehé ni. 'A ia ko 'eku 'uhinga Sea, ki he fokotu'ú 'oua toe fokotu'u mai ia ke liliu 'emau lipooti 'amautolu he ko e me'a ia na'a mau tohi'i mai 'emautolu ia ko e me'a ia 'a e Fale Alea ke toki ... 'ai pē 'ene fokotu'u 'ana 'a Tongatapu 2 'o fakalea mai, kole mai neongo e lipooti kae tali 'e he Fale Alea ke 'ave 'o, he 'oku 'ikai ke tapu ia, pea toki fai e loto ia e Fale. Ko ia ko e toki ki'i tokoni atu pē ki he fokotu'u ko ia. Pea mo e fokotu'u hoko 'oku 'ikai ke u fu'u ma'u lelei 'e au ki he fokotu'u hoko 'a e fika 2 Sea, ka ko 'eku ki'i tokoni atu pē 'aku ki he fokotu'u.

‘Eiki Sea: Ko ia Hou‘eiki ko e fokotu‘u hono 2 mei he ‘Eiki Minisitā Polisi ke tali pē ‘a e lipooti kae hoko atu e ngāue ki he lao. ‘A ia ko hono lau tu‘o 2 eni. Me‘a mai ‘Eiki Minisitā Polisi.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Feitu‘una kae ‘uma‘ā e Hou‘eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea.

Fakama‘ala‘ala he Fokotu‘u hoko atu ngāue he ‘e monuka Tu‘utu‘uni 62 e Fale

‘Eiki Sea ‘oku makatu‘unga ‘a e fokotu‘u atú ‘i he tu‘utu‘uni na‘e fai ‘e he Feitu‘una ‘o fakatatau ki he kupu 131. Kapau te tau fakafoki eni ‘Eiki Sea ko e pālōti na‘e fai ‘uluakí ‘e fakata‘e‘aonga‘i. Ko e tu‘utu‘uni ko ē na‘e ‘ohifo ko ē ki he komiti ko ē ‘e fakata‘e‘aonga‘i mo ia, ka ta u fakafoki ke fakafoki ke ‘ave ki tu‘a. ‘Oku ‘ikai, molekemama‘o ‘Eiki Sea ka ‘oku ke pehē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lotu pehē ke ‘ave ki tu‘a, ‘ikai. Ko e me‘a ‘oku hokó koe‘uhí ko e maumau ‘a e tu‘utu‘uni ko eni ko ē ho Fale, he ko e lau ko ē ‘a e tu‘utu‘uni, hili ‘a e lau ‘uluaki pea hoko atu leva ‘a e ngāue ‘o ‘ave ki he Komiti Lao. Ko hono ‘ai ko eni ko ē ke fakata‘e‘aonga‘i ko ē ‘a e ngāue ko ē ‘a e Komiti Lao ‘o fakatatau ki he tu‘utu‘uni ‘Eiki Sea ‘oku maumau e tu‘utu‘uni ho Fale, ‘uhinga ia e fokotu‘u atú ‘Eiki Sea, pea ‘oku hangē ko e me‘a ko eni ko ē hangē ko e lao ko eni na‘e ‘osi fai e fakahoha‘a atu ko ē ki ai. Ko hono fakakau hotau ‘uhingá ke faka‘uhinga‘i he Fakamaau‘anga ‘o fakatatau ki ha ngaahi kaveinga ‘e fai ai hono fakatonutonu fakalao, he ko ‘ene tu‘u ko ē ‘a eni ko ē na‘e fai ki ai ‘a e talanoa ‘aneuhu ‘Eiki Sea ‘oku fakamāu‘i kitautolu ‘o fakatatau ki he ngata‘anga ko ē faka‘uhinga ‘a e Fakamaau pea ‘ave leva ia ki he *Common Law* ‘a Pilitānia ke fai mei ai hono aofangatuku, ka ko hono fakahū atu ko eni ko ē ‘o e lao ko eni ko ē fekau‘aki mo e anga ko ē hotau Tonga, mo e anga hotau talafakafonua ke kau hono faka‘uhinga‘i, ‘oku kau lelei eni ia kia tautolu hotau Tongá Sea.

Ko e ‘uhinga ia ‘oku fai atu ai ‘a e fokotu‘ú hoko atu e ngāue he ‘oku monuka e Tohi Tu‘utu‘uni ‘o fakatatau ki he kupu 62 neongo ‘ū me‘a kotoa kae ‘aofangatuku ‘a e tu‘utu‘uni ho Fale ‘Eiki Sea. Ko e me‘a ia ‘oku fai aptu ko ē ki ai e tokangá Sea, koe‘uhí ko e ngaahi monuka mo e ngaahi maumau ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku tonu ke tau kei hokohoko atu ‘i hono maumau‘i ‘a e Tohi Tu‘utu‘uni ho Falé Sea. Ka ko e ‘aofangatuku tuku atu pē ki he Feitu‘una, ka ko e fokotu‘ú ia ke hoko atu e ngāue ‘Eiki Sea ‘o fakatatau ki he me‘a ko eni ‘o e lipooti ko ē ‘a e Komiti Lao Sea, mālō..

Mo‘ale Finau: Sea ki‘i ...

Fakama‘ala‘ala Sea he kupu 131(1) Tohi Tu‘utu‘uni e Fale Alea

‘Eiki Sea: Hou‘eiki ko e tokoni atu pē ko ‘etau Tohi Tu‘utu‘uni kupu 132 (1), kuo pau ke fai hono alea‘i pea mo fakahā lotu ki he lipooti ‘a e komiti kimu‘a pea fai hano lau tu‘o 2 ‘a e Lao Fakaangaanga, ‘a ia kuo pau ke tau ‘aofangatuku he lipooti ko eni mei he Komiti Lao kimu‘a pea tau lava hoko atu hono tali, ta‘etali pē fakafoki ki he kakai ko e me‘a ia ke mou feme‘a‘aki mai ki ai, Ha‘apai 12.

Taukave ne ‘osi fakakakato he Kōmiti Lao ‘a e ngāue ki he‘enau Lipooti fika 6/2020

Mo‘ale Finau: Tapu ki he Feitu‘una ‘Eiki Sea, Sea ko e me‘a pē na‘e ‘ai ke u fakahoha‘a atu ai ...

Taimi: 1425-1430

Mo'ale Finau: ... ..Ne 'osi fakahoko pē he komiti 'Eiki Sea 'a e founa ngāue 'o kakato fakatatau ki he Tu'utu'uni ko ē 'a e kupu 131 'Eiki Sea. Hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Feitu'una 'aneuhu 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakahinohino mahino ia he 'ū kupu si'i ko 'eni ke fokotu'utu'u 'a e ngaahi talanoa mo e. Ko e me'a pē 'oku fakahā mai he kupu (1) 131 ko e lipooti mei he kakai, pea 'i he'ene pehē 'Eiki Sea ne 'osi 'atā pē uike ua ia ko ia ki he kakai ke fai 'enau lipooti. 'A ia ne 'osi muimui mai pē komiti ai fakakakato honau fatongia tatau pē 'Eiki Sea mo e fatongia ko ē he kupu 175 'oku 'ikai ke 'i ai 'oku 'ikai ke fu'u 'asi ia ke tu'utu'unia 'a e komiti ke fokotu'utu'u 'a e polokalama letiō mo e hā fua mo e hā fua.

Ko e fo'i tu'utu'uni ko ē 'oku 'omai ko ē he 131 'Eiki Sea . Kko e lipooti pē 'oku 'omai mei he kakai. 'A 'a ia 'oku 'osi, ...'Eiki Sea 'oku mea'i he Feitu'una ko e ngaahi fonua ko ē 'oku ki'i fakalalakaka ange 'enau ngaahi ngāue faka-Fale Alea 'oku 'osi 'ilo'i pē he peseti lahi 'a e kakai 'o e fonua 'a e fo'i *process* ko ē 'oku hū mai ai e lao ki he Fale. 'A ia ko e taimi ko ē 'oku hū mai ai 'a e lao ko ē ki he Fale ni 'Eiki Sea 'oku 'i ai pēseti ia 'a e kakai 'o e fonua tautautefito ki he kakai 'oku nau *interest* 'i he ngāue faka-Fale Alea 'osi 'ilo pē 'enautolu 'a e *process*. 'A ia ko e fo'i 'aho ko ē na'e tuku ai kitu'a ko ē ki he komiti 'osi 'atā leva ki he kakai 'o e fonua Sea ke nau lipooti mai nautolu ko e hā 'enau fakakaukau ki he lao ko ia 'o lele mai he fo'i uike 'e ua 'Eiki Sea. 'A ia na'e fononga mai e komiti 'Eiki Sea 'i he fo'i tu'utu'uni ko ia kakato. Ko 'ene a'u mai ko ē ki he 'aho ni 'Eiki Sea 'oku fakahū mai 'emau lipooti pea 'oku tu'utu'uni mai leva he kupu ko ē 'Eiki Sea na'a ke me'a ki ai 132 ke fakahā loto ki ai 'a e Fale ni 'Eiki Sea pea mo 'enau fakakaukau ki he lipooti.

Ko ia 'Eiki Sea 'oku 'oatu pē 'eku ki'i tokoni ko eni koe'uhí he 'e lava pē 'Eiki Sea ke fakatou *win win* pe ongo tafa'aki 'i heni 'ikai ha me'a ia 'e maumau he tu'utu'uni ko ē he na'a mau fakahoko pē 'emautolu homau fatongia, ka kuo hū mai 'i he 'aho ni 'a e kupu 132 (1) ke fakahā loto e Fale pe ko e hā 'enau tu'utu'uni ki he lipooti 'a e komiti pea ko eni 'oku 'omai ai e fokotu'u ko eni 'Eiki Sea ke to e fakafoki mu'a ki he kakai. 'A 'atā pē ia 'i he kupu ko ē he 'oku 'ikai ke *spell out* mai ia 'i he fo'i kupu Sea ka 'oku talamai pē ia 'i hē tau fakahā loto he 'aho ni 'Eiki Sea pea ngata ai. 'A ia ko e fatongia leva ia 'o e Fale ni 'Eiki Sea ke nau fakahā loto ko e hā 'enau tu'utu'uni ki he lipooti na'e 'osi kakato 'emau lele'i mai 'Eiki Sea a'u mai ki he 'aho ni 'Eiki Sea. Ko e ki'i tokoni pē ia Sea mālō.

Tui Sea 'ikai ha fepaki he ngāue ne fakahoko Kōmiti mo e Tu'utu'uni Ngāue 'a e Fale

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e tokoni atu pē ki he kupu 131(1). He 'ikai ngāue 'a e Fale Alea ki ha Lao Fakaangaanga hili haono lau 'uluaki ki ha taimi ko e uike 'e ua. 'A ia ko e uike 'e ua na'e tukuhifo e lao ko eni 'i he 'aho 7. Ko ia na'e lau 'uluaki pea tukuhifo ki he Komiti Lao 'i he 'aho 7 pea ko e 'aho eni hono 14 'a ia ko e 'osi eni e uike 'e 2 ki he 'aho ni, ka 'oku to e faka'atā mai pē he kupu ko eni pē ko e taimi 'oku lōloa ange ai 'e pehē he Fale 'oku fiema'u ke faka'atā e kau Mēmipa ke nau sivi'i 'a e Lao Ffakaangaanga pea ki he kakai 'o e fonua ke nau fai ha'anau ngaahi fokotu'u. 'A ia 'oku 'ikai ke u sio au 'oku 'i ai ha fepaki 'i heni. Na'e fakahoko pē he komiti 'enau

ngāue 'i loto he uike 'e ua pea ko eni 'oku fakafoki mai ka 'oku faka'atā pē 'hetau tu'tu'uni pē ko e taimi 'oku lōloa ange ai 'e pehē 'e he Fale 'oku fiema'u.

Ko ia poupou atu pē ki he me'a ko eni e Sea ko ia e Sea ko eni ko ē Komiti Lao Ha'apai 12 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e fepaki Hou'eiki. Ko e fo'i founa ngāue pē eni 'oku tau muimui ki ai, lau 'uluaki e lao, tukuhifo ki he Komiti Lao fakahoko he Komiti Lao 'enau fekumi ki he lao 'i loto he uike 'e ua 2 pea na'e 'osi fakahā mai pē 'i he 'enau lipooti na'e 'ikai ke 'i ai ha fakahā loto mei he kakai pe ko ha'anau fokotu'u ki he Lao Fakaangaanga ko eni pea ko ia 'oku fakafoki mai ke mou toki tu'utu'uni ki ai Hou'eiki. Te tau tali e lipooti pē te tau to e fakafoki ke to e fai ha sio ki ai ko e hā pē me'a 'oku mou loto ki ai ka 'oku pau ke tau tu'utu'uni ki he lipooti kimu'a pea tau lava ke hoko atu. Tongatapu 2.

Fokotu'u fakafoki Lao ki he kakai ke 'ave mahino kia nautolu pea 'ata kitu'a ngāue Fale

Semisi Sika: Mālō Sea mālō e hono fakahinohino. Maama ange 'a e 'a hono fakamā'opo'opo mai 'o e ngaahi tuliki mo e ngaahi fakamalanga ki he ... ivi 'o e tu'utu'uni ke 'omai ha faingamālie ke to e hokohoko...

<007>

Taimi: 1430-1435

Semisi Sika : ... atu hono fakama'ala'alá mo hono fakamahinó. 'O hangē ko ia ko e na'ina'i 'a e Hou'eiki Nōpelé, ki he Fakafofonga Nōpele ko eni 'o Ha'apai. Tuku pē 'a e lipooti ko e lipooti ia 'a e Komiti ke 'oua na'a ue'i 'o hangē ko 'eku fokotu'u 'aneuhú. Kae 'oatu kehe pē 'a 'eku fokotu'u ke 'oange ha faingamālie ke to e fai ha talatalanoa mo e kakaí 'o fekau'aki pea mo e mafatukituki 'o e sino 'oku 'amanaki ke tau ue'i 'oku nofo ai 'a e fo'i Lao 'a e fo'i lao Lipooti Fika 6 ko ení. Pea ko u tui mahalo kuo 'osi mahino kotokotoa pē ki he Hou'eiki ko eni Mēmipá. Ko 'etau tipeiti ko ia he taimi ni pē 'e 'ave, pē te tau tuku taimi ki he kakaí pē 'e 'ikai, pē te tau fai'aki pē 'etau tu'utu'uni ko eni 'i heni 'i he 'ahó ni.

Ko u kole pē ki he Hou'eiki Mēmipa ko 'o e Pule'angá. Ke tau, 'oua na'a 'ai ha me'a ke ne langaki e kakaí 'oku ai ha fakafahafaha'i ke faha'i 2. He hangē ko hono 'ai ko ia ke ta'ofi 'oua 'e 'ave ki he kakaí, te ne hanga 'e ia 'o 'omai 'a e ngaahi mahamahalo ta'eta'e'uhinga 'ikai ke felāve'i mo eni, pea 'alu ai mo e 'ū ngaahi me'a ia 'oku 'ikai ke felāve'i hangatonu ia mo e lelei ko ia te tau ma'u 'i hono tānaki atu 'o e kupu ko ení ki he Konisitūtoné. Na'a to'oa 'e he me'a ko iá 'a e laumālie ko eni. Ko u ko ē. Hangē ko 'eku fakahoko 'aneuhú, ko u 'osi ongo'i e laumālie 'o e fo'i fokotu'u ko ení, ko hono fakalelei eni mo hono fakamaā'opo'opo ke fekaukau'aki 'a 'etau tukufakaholó pea mo hotau fōtunga motu'á, 'i he ngaahi tu'utu'uni 'a e Fakamaau'angá pea ko e 'uhinga ko ia 'eku kolé Sea, ke to e mahino ange 'a e fakaikiiki. Mahino kiate au ia 'a e laumālie ko eni ka ko e ngaahi fakaikiiki ko ia 'oku fiema'u ke mahino ki he Hou'eiki Mēmipá ni pea mo e kakaí ke toe mahino ange.

Ko e *transparency* ko e 'ata eni ko ē kitu'a 'oku fie, .. neongo ha fo'i ngāue lelei mo ha fo'i me'a ia 'oku mahino, ka 'oku ta'eta'emahino hono lalanga hake mo hono fokotu'utu'ú te ne fakatupu ha fifili pea 'alu ai mo e 'ū mahamahalo 'oku 'ikai ke taau. 'E fiema'u 'aupito ke tau lalaka fakataha mo e

mahinó ki he kakai ke mahino 'aupito pea tau taufonua ki he fo'i 'uhinga ko ia 'o e fo'i lao ko ení. 'A ia 'oku ou kole 'i he efiāfi ni 'e Sea, 'oua 'e tuku ha faingamālie ke fai ai ha ngaahi hu'uhu'u noa'ia mo ha ngaahi mahalo kovi fekau'aki mo e fo'i lao ko ení, kae tuku mu'a ke fononga lelei mai pē ke a'u.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Semisi Sika: 'A ia ko u kole ke tuku mai mu'a ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Te u lava 'o ki'i tokoni atu pē ...

Semisi Sika: Ke 'ave ki he kakai ke ne hanga 'o fakama'ama'ala kotokotoa ha ngaahi fifili mo ha ngaahi fehu'i.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea te u lava ki'i tokoni atu. Ki'i tokoni atu mu'a ki he Fakafofongá.

'Eiki Sea : Tongatapu 2 ko e kole tokoni ē 'a e 'Eiki Minisitā Ngoue.

'Eiki Minisitā Ngoue : 'Ai na'a lava pē ke u tokoni atu ki he Feitu'una. Ko 'eku fie tokoni pē ki he Fakafofongá. Ko au 'oku ou fakamālō au ki ai. Fakamālō ki ai he'ene fakatokanga'i 'oku ai e me'a 'oku totonu ke 'ave ki he kakai e fonuá. Ka u 'oatu e fo'i me'a mo'oni ko ení 'Eiki Sea. Fo'i lao ko ē 'e 6 ko ē na'e fai ki ai e feme'a'aki he ta'u kuo 'osí, na'e mālie hono 'omai ki he Falé ni he na'e 'ikai ke fou mai ia hangē ko e founa ko ení, 'omi pea 'atu kitu'a ke 'ave ki he 'ū komití. 'Oku 'ikai ke hoha'a 'a e Pule'angá ia, pea ko e komití 'oku nau foki mai 'o talamai fai ha alea ki ai. Ko e me'a ko ia ki he 'ai ke hu'uhu'u 'ikai. Na'e fai e hu'uhu'u e kakai e fonuá 'ki he fo'i lao 'e 6 'Eiki Sea. Pea ko e Konisitūtoné ko e fu'u ivi matu'aki tapuekina 'e he 'Eikí, koe'uhí...

Siaosi Pohiva : Ki'i fakatonutonu atu pē ki he ...

'Eiki Minisitā Ngoue : Me'a ki lalo he na'e 'ikai tke ke 'i Fale Aleá ni koe he taimi ko iá. Kau 'oatu mu'a 'eku fakamalangá 'aku.

Siaosi Pōhiva : Sea ko e, na'e 'osi fai 'a e *consultation* ia heni fu'u *consultation* lahi taha ia 'i Tongá ni. Na'e me'a atu 'a e Komiti 'a e Tu'ipelehaké, takai 'i muli pea nau takai 'i Tongá ni...

'Eiki Minisitā Ngoue : Ko e me'a ia 'oku ou kole atu ai ki he Fakafofongá he 'oku 'ikai ke ne mea'i 'e ia 'a e tu'unga na'e 'i ai e fo'i lao ...

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā 'oku ke mea'i pē 'etau tu'utu'uní ko e taimi 'oku fai ai e fakatonutonú, pau ke tau faka'apa'apa ki he'etau laó.

Siaosi Pohiva : Ko ia mālō Sea. Ko e 'uhinga pē 'eku fie fakamahino atu pē ki he 'Eiki Minisitā ko u fie fakamanatu ki ai. Na'e 'osi fai 'a e *consultation* ia he lao 'e 6, liliu fakapolitikalé na'e fai ia Komiti 'a e Tu'ipelehaké pea na'e 'ikai to e fu'u fiema'u ia ke fai ha *consultation* ki ai, ke ...

'Eiki Minisitā Ngoue : Fakatonutonu atu Sea. Ko u kole atu ke ke fakatonutonu ange pē 'e koe e Fakafofonga ke ne ...

<008>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Minisitā Ngoue: ... mea'i na'e 'ikai ke 'i ai ha felāve'i e me'a ia ko ia pea mo e taimi 'o e liliu fakapolitikale kimu'a atu 'Eiki Sea. Ko e fo'i lao 'e 6 'Eiki Sea 'oku 'osi mahino ka na'e fou mai ia 'i he founa ki he Fale ni ko e Lao Fakavavevave.

Siaosi Pohiva: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu, tokoni kātaki mu'a 'oku tau hē tautolu ia kau foki mai mu'a ki he 'etau kaveingá tau talanoa he me'a ko eni 'e Sea ...

Poupou na'a ko ha faingamālie e Lao ke fakahaofi ngaahi tala fakafonua kuo kamata mole

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko e Fale ni 'oku 'ikai ke 'i ai ha fanga ki'i fakatātā pē ko ha founa 'oku ke ngāue'aki pea ke ngāue'aki ia koe 'uhī ke fakaivia ho'o me'a 'oku 'omai ki he Fale ko eni. Ko e fakatātā ko ē 'oku 'omai 'oku ne fakaivia 'Eiki Sea 'a e fōtungā mo e fofonga 'o e Fale ni koe'uhi ko e me'a na'e 'osi hoko pea 'oku tau 'amanaki ke 'oua 'e toe hoko 'a e fa'ahinga founa ko ia 'Eiki Sea. Ko e founa ko eni 'oku 'omai he Pule'anga 'a e Lao Konisitūtone ko eni fou lelei mai pē 'i he Minisitā 'omai 'o 'oatu ki fē Sune. Ko ia koā Kalake ē. Na'e fai hono 'omai e lao ko eni, 'a e liliu Konisitūtone ko eni tānaki mai ki ai 'a e kupu ko 'eni pea mou me'a ki ai 'i he fu'u taimi lōloa tuku atu ki he komiti pea ko e foki mai na'e eni 'a e Falé. Makehe ia mei he fōtungā ko ē 'o e 'omai e fo'i lao 'e 6. 'Omi ia he founa fakavavevave ia 'Eiki Sea 'o a'u 'o fētukuaki e Fale ni 'Eiki Sea pea 'oku te'eki ai ke, pea 'oku 'osi mahino'i kotoa he kau Fakafofonga e tu'unga 'oku 'i ai e me'a ko ia. Ko eni 'ikai ke fai ha mahamahalo ia ki ai pea 'oku 'ikai ke, fakamolemole atu kau Fakafofonga 'oku 'ikai ke 'uhinga he 'ai he Pule'anga ia ko eni 'a e tānaki atu e kupu ko eni ke 'i ai ha me'a ke hu'uhu'u pē ta'eta'emahino hūfanga he fakatapu.

'Oku matu'aki totonu ke mahu'inga 'aupito 'aupito e Konisitūtone 'i ha toe fa'ahinga fa'u lao 'Eiki Sea he 'oku tautau kotoa e lao ki he Konisitūtone, ka 'i ai leva ha lao 'e fepaki mo e Konisitūtone 'oku mālohi ange e Konisitūtone 'i he lao pau ke tamate'i fakapekia e 'a e lao ia 'Eiki Sea fakatau pea mo e maheni he Fale ni ki he fakafōtungā ko e ngāue 'a e Fale ni fekau'aki mo e lao 'Eiki Sea.

Hou'eiki mou me'a mai pē moutolu he ki'i fo'i hā e palopalema 'o e me'a tukufakaholo. Ko u 'osi 'oatu e fo'i puipuu'itu'a matu'aki mahu'inga 'aupito ki he mahu'inga 'o e fakahoko 'a e ngaahi tukufakaholo faka-Tonga 'a e uesia ko eni na'e hoko ko ē ki he ... paaká. Mātu'aki mahu'inga na'e 'oatu e ngaahi fakakaukau kei taimi 'osi 'i ai mo e kakai mei muli ōmai mei muli 'omai 'enau fakakaukau 'oku fekau'aki mo e 'elia 'ikai haveki pē. Ta'e'aonga hūfanga he fakatapu e ngaahi me'a mahu'inga mo fakatotolo pea 'oku 'i ai e kaunga 'a e Feitu'una 'Eiki Sea ki he 'elia ko ia. Na'a ko e, fofonga eni 'o e Konisitūtone te ne pukepuke 'a e 'ū me'a tukufakaholo ki he fonua ni 'Eiki Sea.

Me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Polisi pea kapau 'oku toe 'i ai ha toe me'a fo'ou 'oku 'omai he kau Fakafofongá ke 'uhinga ke 'ave ki he kakai, 'oku tau tui kotoa pē tautolu ke 'ave ki he kakai ko e me'a ko eni 'uhinga pē 'aneafi ko e hu'uhu'u 'a e kakai ia 'i he *consultation* na'e 'ave pē 'e he Pule'anga 'aneafi ki he kakai 'ave he telefoni. Pehē mai he kakai ko e 'ai ke to'o e mafai e Tu'i nofo e kakai 'i he fōtunga ko ia 'oku 'ikai ke nau loto ke to'o e mafai e Tu'i. Ko e fo'i *consultation* lelei taha ia kuo 'oku hoko he fonua ni pea ne fakaivia ke 'oua 'e ngāue'aki e founa ko ia. Kei 'ofa pē Tu'i honau kakai. Kei 'ofa pē kakai honau Tu'i. Ko e me'a ko eni ko e fu'u me'a fakatukufakaholo eni 'Eiki Sea. pau te mou me'a hifo Hou'eiki ki ai. 'I ai 'etau Lao ki he Tukufakaholo ka ke 'alu pē te ke me'a atu ki ha fono ke tōmui 'i ai pē hono lao ki ai ko e hiki hoto nima. Si'isi'i 'etau ngāue'aki ka 'oku talamai 'e he kupu ko eni neongo hono si'isi'i e tukufakaholo ko ia ka he'ikai ke mole atu tukufakaholo 'i ha fa'ahinga founa pē toe founa 'oku 'omai 'e he Pule'anga ki he fonua ko eni. Lahi e 'ū me'a kuo mole he fonua ni he tukufakaholo 'Eiki Sea na ko ha me'a eni ke ne fakafokifoki hotau Tonga 'Eiki Sea ki he tu'unga ...

Semisi Sika: Sea ka u ki'i kole tokoni pē mu'a ki he 'Eiki Nōpele.

'Eiki Sea: Tongatapu 2 ko ho taimi 'eni na'e kole tokoni e 'Eiki Minisitā.

Semisi Sika: Mālō ko u fakamālō pē au koe'uhí ko 'ene tokoni mai ki hoku taimi 'oku mo'oni pē me'a ia 'oku 'uhinga ki ai 'a e Hou'eiki Nōpele. 'Oku taukei tau tui kotoa ki hotau tukufakaholo mo hono tauhi mo fakatolongá. Ko e poini Sea, ke tau 'alu ki he kakai ke nau vakai mai ki he liliu Konisitūtone ...

<009>

Taimi: 1440-1445

Semisi Sika: ... pea fakamhino'i 'aupito, manatu'i foki ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Semisi Sika: 'O 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi me'a ia heni 'e tohi ke mahino,.

'Eiki Minisitā Ngoue: 'E Fakafofonga.

Semisi Sika: Ko e 'uhinga ia ko ē 'oku me'a ko ē 'oku ta'eta'emahino ko ē ai ki he motu'a ni ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Fakafofonga.

Semisi Sika: Kko e fo'i kupu'i lea pē 'oku 'omai...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Semisi Sika: 'O 'oku te'eki ai ke tohi mai ke fakaikiiki pē ko e hā 'a e ngaahi me'a ke fai ki ai 'a e ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Fakafofonga, ‘Eiki Sea fakamolemole pē ki he Feitu‘una, hā e me‘a na‘e ‘ikai ke mou hanga ai ‘ai mai he lolotonga ‘etau ‘a‘ahi faka-Fale Alea ke fakanounou‘i ai.

Semisi Sika: Sea, ko e he‘ikai ke tau lava tautolu ia ‘o talanoa‘i ‘a Tonga ni kātoa ‘i he taimi ‘a‘ahi Fale Alea.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ko e ‘a‘ahi Fale Alea Sea ko e taimi lelei ia.

‘Eiki Minisitā Lao Le‘ole‘o: Sea fakatonutonu atu lōua e ongo Fakafofonga Sea.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu e ‘Eiki Minisitā Lao Le‘ole‘o.

‘Eiki Minisitā Lao Le‘ole‘o: Tapu mo e Feitu‘una Sea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou‘eiki ‘o e Fale ni.

Taukave he kupu 89 (a) Konisitūtone ‘ikai ha mafai ‘o ha taha ke to‘o pe tautea noa’ia kakai

‘Eiki Sea te u fokoutua pē au ‘i he lao ni, 89 (a) ‘o e Konisitūtone ‘oku ne talamai ai e fakaikiiki ko ē ‘o e me‘a ‘oku fiema‘u, pea ko e ‘uhinga ia na‘e ‘ikai ai ko ē ke, na‘e pehē ai ‘e he Komiti Lao ‘oku ‘ikai mafatukituki he ‘oku ‘ikai ‘i ai ha mafai ‘o ha taha ke to‘o pē ‘oku ‘i ai ha me‘a ke tautea ai noa’ia ha kakai, ‘ikai, ko e ‘uhinga ko e ‘omai ke tokoni ki he kakai ‘a e founga ko enī ‘Eiki Sea.

Pea ko e tahā ‘Eiki Sea kuo fu‘u lahi ‘etau maumau‘i pē ‘etau tu‘utu‘uni. Ko e motu‘a ni ia mahalo kuo tu‘o 5 pē tu‘o 6 ‘eku fokoutua hake ‘oku ‘ikai ke tau faka‘apa‘apa‘i ā ‘etau tu‘utu‘uni, kole atu, tau ‘ai ā ka tau pālōti ‘Eiki Sea fekau‘aki mo e fokotu‘u ko ena kuo ke ‘osi fokotu‘u mai, he ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga hono ta‘e‘ave ‘ona ‘oku ‘i ai ha me‘a ai ‘oku fakapulipuli mei he kakai, ‘ikai, ko e me‘a ko enī ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha mafai ia ‘o ha taha ‘e ue‘i, ko e mafai pē ‘o e kakaí ‘i he tukufakaholo ‘oku tānaki mai ki he lao ko enī. Fokotu‘u atu ‘Eiki Sea, fai tu‘utu‘uni ā ‘a e Feitu‘una fai mo tau pālōti ka tau nga‘unu atu ki ha me‘a ‘e taha, mālō ‘Eiki Sea.

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole pē he toe kole faingamālie, ka kimu‘a pea tau pālōti ‘oku ou loto pē ke u ki‘i faka‘apa‘apa lahi ki he ngaahi faka‘uhingá, kapau te tau nofo ke tau faka‘uhinga ‘e ‘osi e poó ni ia pea ‘osi mo e uike ni ia. Sea ‘oku mau, mau faka‘amu ke tau ngāue fakataha. Ko e me‘a ‘oku ou fie ‘omai ‘o tānaki mai ke tau fakakaukau‘i ‘i he lao ko enī ‘e Sea, tau kei ‘i he manga hala pē ko e *transition* mo emei he fa‘unga fakapolitikale na‘a tau lele mai‘aki ki he fa‘unga fakapolitikale fo‘ou. Pea ‘i he fo‘i manga hala ko ia hangē ko e me‘a na‘e malanga ki ai ‘a e fika 2, ‘oku mahu‘inga ke mahino ‘aupito ki he kakai ‘a e ngāue ‘oku tau fai tautautefito ki he‘etau sio ko enī ki hono liliu ‘o e Konisitūtone. ‘Oku mau tali, mau fiefia kātoa hangē pē ko e me‘a ‘oku mou me‘a mai ‘akí ke fakatokanga‘i e mahu‘inga hotau Konisitūtoné. Ko e me‘a ia ‘oku mau tokanga mautolu ki ai ke tukuange mu‘a ha faingamālie ke ‘omai e loto ‘o e kakai mo fai ha talanoa mo e kakai, ‘oku ou manavasi‘i ko e peau ko enī ki he liliu ‘ikai ke tau toe lava tautolu ‘o ta‘ofi. Na‘a fai ‘etau ta‘eta‘emahino ‘etau founga ngāue ko enī pea hopo hake kakai ‘i he kaha‘u ‘o nau taki hotau fonua ni pea nau hanga ‘o laku hūfanga ‘i he fakatapu e fanga ki‘i me‘a ko enī ‘oku tau fai. ‘Oku mahu‘inga ke tau talanoa‘i ke mahino ‘a e klau mai ‘a e kakai.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ki’i fakatonutonu atu e Fakafofongá.

Siaosi Pohiva:

Ko ia Sea ‘oku ou kole atu faka‘amu ke ta u ngāue fakataha, ‘ikai ke ‘i ai ha me‘a ‘e kovi ‘e foki mai pē fo‘i lao ko eni ka ‘ikai pea ke ta u tali. Ko e me‘a pē ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Eiki Sea ki’i fakatonutonu atu..

‘Eiki Sea: .Fakatonutonu ‘e Tongatapu 1. Me‘a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngoue:: Ko ‘eku fakatonutonu atu e Feitu‘una ‘Eiki Sea, ‘oku malava pē ‘o toe ta‘ofi ‘a e fa‘ahinga liliu fakapolitikale ko ena ‘oku mou fai. Hā e me‘a he ‘ikai ke lava ai, ko e ‘Eiki pē ko Sīsū Kalaisi taha te ne lava ‘o liliu e me‘a ko eni, ‘oku mou me‘a ki he fu‘u me‘a ‘oku hoko ‘i he taimi ni, hai na‘a ne ‘ilo ‘e tō mai e KOVITI-19 he taimi ni, ‘unu e kakai ‘o fakataha...

Mateni Tapueluelu: Ki’i fakatonutonu Sea fakamolemole.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Mahino pē ‘oku kau e ‘Eiki he me‘a kotoa pē he fonua ni.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu ...

<005>

Taimi: 1445-1450

Mateni Tapueluelu: ... ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 4 fakatonutonu e me‘a ‘a e ‘Eiki Minisitā

‘Eiki Minisitā Ngoue: Na‘a ‘oku hala e me‘a mai e Feitu‘una ...

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu‘una ‘Eiki Sea fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia mo e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ko e fakatonutonu ‘e pehē ‘okue lava pē. Ko e hā e me‘a ‘oku ta’emalava ai ke toe fakafoki. Ko ‘ene ta’emalava ko hono ‘uhinga he na’e mokoi ‘a ‘Ene ‘Afió ki ai pea mo e kakai ‘o nau pou pou. Ko ‘ene tu’u fakataha pē ‘a ‘Ene ‘Afió pea mo e kakai ko ‘ene loka ia ko e hā ‘oku ta’emalava ai. Tukukehe kapau ‘oku pehē ‘e koe...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ‘oku ke mea’i Fakafofonga kapau na’e sai ho’omou fakalelei mou me‘a na’a mou fakalele’aki e Pule’anga ko eni na’e ‘osi sai pē Pule’anga ia, kuo maliu e kakai he taimi ni ‘Eiki Sea ‘enau fakakaukau mo honau loto. ‘Oku mou me‘a ki he tu’unga ‘oku ‘i ai he taimi ni.

Veivosa Taka: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Faka’ofa’ofa e lele ‘a e Pule’anga ko eni pea ‘oku kau he ‘oku ‘i ai e lotú, ‘oku ‘i ai e ‘aukaí.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'una Sea tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. Sea 'oku ou kole pē ke tauhi pē e melino ho Fale ke tau feme'a'aki pē ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko e hā e me'a 'oku ta'efe'unga 'oku 'ikai ke melino e Fale ni 'oku ou talanoa au ki he 'Eiki.

Veivosa Taka: Ke tau feme'a'aki pē he'etau lao pea faitu'utu'uni e Feitu'una ka tau 'unu kimu'a. Ko e to e vaku hake me'a ia ko ē Sea 'oku 'ikai ke tonu ia ke to e 'ohake mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea 'oku ou kole atu ki he Fakafofonga 'ikai ke 'i ai ha'aku ki'i me'a ia 'a'aku 'e fepaki mo 'eku e talanoa ki ha Pule'anga 'oku nau kau 'a e 'Eiki ai. Mahalo ko hono loto pē ia 'o'ona 'oku 'ikai ke laumālie lelei ki he'eku lea pea 'oku ou kole fakamolemole atu kapau 'oku ou lave fekau'aki mo e Folofola 'a e 'Eiki pea kau ai mo e Pule'anga ko eni. 'Oku fiema'u ha Pule'anga ke 'i ai e 'Eiki kae ola e ngāue, ka 'i ai ha Pule'anga 'oku 'ikai ke kau e 'Eiki ai ko e koto kulanoa 'Eiki Sea faka'ofa atu. Ko e me'a ko eni 'oku ou talanoa ai 'Eiki Sea.

Veivosa Taka: Sea ko u ki'i fakatonutonu atu koe'uhí ko e tukuaki'i loi kuo fai he Fakafofonga. 'Oku 'ikai ke mau kau mautolu mo e 'Eiki ka ko 'eku fakatonutonu atu ke tau foki mai ki he'etau fo'i lao ka tau nounou ko e hā e me'a 'oku fiema'u ka tau pālōti ko e 'uhinga ka tau laka kimu'a ka ko e kongā ia 'oku ou 'oatu 'Eiki Sea 'i he tukuaki'i 'oku fai he tokoua ko eni.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea faka'amu ai ange Fakafofonga ke ke fakakaukau lelei tapu ange mo e Feitu'una. Hala ke u tukuaki'i 'e au ha taha he Fale ni talaloto pē ia 'a'aku pea kapau 'oku 'alu 'eku talaloto 'i Fale ni 'o tau he sā ko ē tau he pou ko ē mo ha feitu'u pē kapau 'oku'ō lavea ha ni'ihi fakamolemole atu 'oku 'ikai ke u 'ai atu au ki he Feitu'una. Ko 'eku talaloto pē 'a'aku he tu'unga 'oku 'i ai e fa'ahinga Pule'anga pehe ni fakafiefia pea ngāue lelei 'aki ia. Sea hangē ko e me'a 'oku me'aki ai e Fakafofonga 'ikai ke u to e lave au ka u tangutu kae 'ai e me'a 'oku loto ki ai ke tau pālōti ā he me'a ko ē 'oku nounou ka tau hoko atu mālō 'Eiki Sea e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Mo'ui.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu mo e Feitu'una Sea tapu mo e 'Eiki Palēmia, kae 'uma'ā e Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa ho Fale 'Eiki 'oku ou fokoutua hake Sea ke pou pou ki he Lao Fakaangaanga 89(a) Fakahoko 'o e Ngaahi Tala Tukufakaholo Faka-Tonga. Ki he finemotu'a ni ko hotau Tonga eni ko hotau 'uhinga eni kuo tau hanga 'o 'omai ke fakakau 'i he lao pule 'o e fonua ni. 'Oku fu'u mahu'inga eni he ko 'ene mole mo e 'ikai ke kau 'e mole pē ia 'i he'etau fānau 'i he kaha'u pea 'oku fu'u pelepelengesi 'aupito 'a e ta'au ki he kaha'u ke tau fakakau hotau anga fakafonua ke tauhi 'a e pelepelengesi mo e ma'uma'uluta 'a e fonua ni fakalukufua. Kiate au ko e taimi eni ke tau fakahoko ha tu'utu'uni aofangatuku ki he lao ko eni he 'oku fu'u mahu'inga 'aupito hangē ko e kongā kimui 'o e lao kuo pau 'e 'ikai mole 'a e ngaahi tukufakaholo faka-Tonga koe'uhí kuo si'isi'i hono ngāue'aki. 'Eiki Sea kavei koula 'o e Tonga 'oku 'uluaki ai 'a e faka'apa'apa pea kapau ko e Lao Fakaangaanga ko eni ke ne hanga 'o paotoloaki 'a e faka'apa'apa he kuo si'isi'i hono ngāue'aki ...

<007>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Minisitaā Mo'ui : ... ki he ngaahi tālānga faka-*media* pea 'oku ou poupou lahi ki ai. Ke fakahaofi 'a 'etau fānaú te nau tākiekina 'a e fonuá ni 'i he kaha'ú mo e Hou'eiki pea mo e fonuá ni fakalūkufua. 'Oku ou tui foki mo poupou ki he ngāue 'a e Fakamaau'angá, te ne fakahoko 'a e ngaahi fakamaau tatau mo totonu pea fakatokanga'i 'a e ngaahi 'ulungaanga ko ení, ko hono 'uhingá ko hono ma'uma'uluta fakalūkufua e fonuá ni. Pea ki he finemotu'á ni, ko e taimí eni ke tau fakahoko ai ha tu'utu'uni ko hono 'uhingá, ko hono uesia 'a e anga fakafonuá 'oku fu'u lahi 'aupito 'aupito ia 'i he fonuá ni, pea 'oku fiema'u ke tau fakahoko 'a e tu'utu'uni ko ení 'i he vave tahá. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki, pau pē ke tau 'uluaki kamata 'i he fokotu'u fakamuimuí, 'a ia ko e fokotu'u mei he 'Eiki Minisitā Lao Le'ole'ó, ke tau pāloti he lipooti ko eni 'a e Komiti Laó. 'E tali ia pē ta'etali pea tau toki hoko atu mei ai. Tongatapu 9.

Taukave 'osi mahino mahu'inga tala tukufakaholo kae 'ave Lao ki he kakai

Penisimani Fifita : Tapu mo e Seá tapu mo e Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā. Tapu mo e Hou'eiki Nōpelé tapu mo e kau Fakafofonga e Kakaí. Sea mālō 'aupito e 'omi e ki'i faingamālie ko ení. Ko e ngaahi me'a ko eni 'oku malanga mai ai e tēpile 'a e Pule'angá 'oku 'osi mahino ia, mahino 'aupito. 'Oku mau poupou kimautolu ki he tukufakaholó. Ko e kolé 'oange mu'a ha faingamālie 'oa e kakaí ke nau kau mai hono talanoa'í he 'oku mahu'inga he ko e Konisitūtone, ko ia 'oku fai ai 'a e fakahoha'á Hou'eiki Nōpele, Hou'eiki Minisitā. 'Oku mahino e ngaahi me'a ia ko eni 'oku mou fakahoko maí, mahino 'aupito ia kiate kimautolu. Ko e kolé pē eni, fakakau mai mu'a e kakaí 'i he'etau talanoa ki he Konisitūtoné, mālō.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea fakamolemole pē he'eku toutou tu'u hake ki 'olunga. Ko au 'oku ou mamahi'ia he fanongo ki he me'a ko iá, ke fakakau mai e kakaí. Ko moutolu ko e fu'u kau Fakafofonga moutolu e kakaí, pea 'oku 'atu e falala 'a e kakaí ka moutolu koe'uhí he 'oku nau mea'i ko moutolu te mou ōmai 'o fakahoko honau le'ó hení. Mou me'a ki he fo'i laoko ē 'e 6, 'oku 'i ai e 'uhinga na'e fiema'u ke 'ave ki he kakaí, ko e to'o e mafaí. Ko eni hala ke 'i ai ha, ko e hā ho'omou 'uhinga 'oku 'ai ke toe 'ave ki he kakaí pea mou 'omai homou fai ho'omou faka.. faka, pea kapau 'oku mou 'omai ho'omou fakapotopotó....

Siaosi Pohiva : Sea ki'i fakatonutonu atu mu'a e toutou 'e lau to'o mafaí Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē ia...

'Eiki Minisitā Ngoue: Pea kapau 'e pehē ke oku pehē ke 'ave ki he kakaí...

'Eiki Minisitā Ngoue : ' Oku fu'u faka'ofa 'aupito 'aupito 'aupito.

Siaosi Pohiva : 'Oua 'e ai ke fakailifia'i e kakai e fonuá he talanoa to'o mafaí he 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea 'oku 'ikai ke fai ha fakailifia'i e kakaí.

Siaosi Pohiva : Minisitā fakamolemole atu, 'oua mu'a 'e toe fai ha lave pehē, 'oku 'ikai ha me'a pehē.

'Eiki Minisitā Ngoue : 'Oku ke mamahi'ia he'eku fie talanoa he Falé ni ko e me'a ko iá 'oku tau talanoa he Falé ni, ko e Fale eni e tipeiti eni. Pea ko 'ene 'osi pē tipeiti ko ia kuo 'osi, kae fakahā hotau lotó mo e fōtunga totonu 'oku totonu ke tau a'usia e tipeiti he Fale ko ení. 'Ave ki he kakaí, faka'ofu'ofa pē ia 'Eiki Sea, fai pē me'a 'oku mou loto ki aí, pea mālō kuo mou fakatokanga'i. Ta'u muo maliu atú mou 'ave 'emoutolu ki ho'omou founa 'e taha.

Fokotu'u tukuhifo ki he Kōmiti Kakato Lao ke talanoa'i mahino kongā lahi tala tukufakaholo 'oku 'ikai tohi

Sēmisi Sika : Sea, ki'i fokotu'u atu. 'Oku ou fakamālō pē koe'uhi ko hono toe fakamahino ange 'a e fō'i lao ko eni ko ē 'oku 'amanaki ke tau tānaki atu ki he Konisitūtoné pea mo hono mafatukitukí mo hono 'aongá mo hono mahu'ingá. Tau tui kotokotoa ki heni. Ko 'eku fokotu'u atu koe'uhi ko e mahu'inga ko ia ke toe tuku ha taimi fe'unga ke toe fai ha feongoongoi mo e kakaí. Pea 'oku ou fokotu'u atu 'oku ou kole atu ke holomui 'eku fokotu'u ko eni ko ē ke tuku kitu'a ki he kakaí ke toki fai ia 'amui.

Ko u fokotu'u atu ke tukuhifo eni ki he Komiti Kakató, na'a lava ke tau nofo heni ha 'aho 'e 2 pē 3 pē 4 kae fai ha toe sio. He 'oku mahino 'aupito 'emau tui ki hono fakatolonga 'o e tala tukufakaholó. Mau tui mautolu ki ai. Tukuangé ke ki'i vakavakai'i angé ko e hā 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku 'uhinga mai ki ai e kupu ko ení, he 'oku mahino 'aupito 'a e fetō'aki kehekehe ia he ngaahi me'a lahi. 'Oku 'ikai foki ke 'i ai ha me'a ia heni 'e tohi. Ko e kongā lahi 'etau tala tukufakaholó 'oku 'ikai ke tohi. Pea 'e anga fēfē ha *refer* 'a e Fakamaaú ki ha me'a 'oku 'ikai ke tohi, 'e lahi 'a e fepakipakí.

Lord Tu'iha'angana : Sea ki'i tokoni ki he Fakafofongá. Tapu mo e Feitu'una mo e Hou'eikí. 'Oku lava pē ia 'e Fakafofonga, 'uhingá ka 'e toe lōloa e feme'a'akí. He kapau ko ena 'oku mahino e poini ia ko iá, pāloti e, 'e hoko atu e pāloti ia 'a e Feitu'una Sea 'i he lipooti 'a e Komiti, neongo 'oku fokotu'u mai 'e he Komiti ke tali e laó ka kapau 'e tali...

<008>

Taimi: 1455-1500

Lord Tu'iha'angana: ... pē ia pea 'oku toe tu'utu'uni pē 'a e tu'utu'uni 'a e Fale ia pea ke hoko atu ki he lau tu'o ua 2 ka 'oku loto ha taha ke tukuhifo ki he Komiti Kakato e lao ke alea'i pea 'e hoko atu e founa ngāue ia ko ia neongo 'a e tali 'a e ... pea 'e lava pē ia kapau ko ena na'a na'e 'ikai ke ai me'a, tukuhifo pē ia ke mou me'a mai 'e moutolu 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai ka pea kapau ka ko e 'uhinga ke fakanounou kae hoko atu e pāloti ia 'a e Sea tali 'a e Lipooti ia 'a e Komiti pea lau tu'o ua 2 e lao ia pea ka fai 'etau founa ngāue ka 'oku kole ha taha ke tukuhifo ke alea'i he Komiti Kakato pea tukuhifo.

Mateni Tapueluelu: Sea.

Fokotu'u ke paloti'i Lipooti e Kōmiti pea mo e Lao Fakaangaanga fika 12/2020

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sea. Tapu mo e Feitu'una Sea. Hangē ko ē ko e me'a na'e me'a ki ai e Feitu'una 'a e fokotu'u na'e 'oatu ko u tui 'Eiki Sea ko e tatali e lipooti ko eni ko e kupu ē 'oku mea'i pē 'e he tokotaha kotoa 'oku 'i he lea faka-Tonga pea ko e lea pē ia 'oku tu'utu'uni ko ē 'e he Tu'utu'uni Ngāue 'a e Fale ni ke ngāue'aki 'i he Fale ni lea faka-Tonga. Pea ko ē 'oku 'osi tuku mai pē lea faka-Tonga 'oku 'ikai ke 'i ai ha fo'i lea faka-Fisi ai he vakai ko e 'a e motu'a ni ke ta'emahino ki ha taha 'i he Fale ni. 'Oku ou fokotu'u atu Sea toe poupuu atu pē ki he 'uluaki fokotu'u, pālōti'i e lipooti pea tau pālōti'i e lao ni mo e lōloa ka tau hoko atu ki he ngaahi lipooti e 'a'ahi 'Eiki Sea mālō.

Saia Piukala: Sea.

'Eiki Sea: Vava'u 14.

Poupuu tukuhifo Lao ke alea'i ke ma'ala'ala & fakakaukaua ngaahi me'a kehe he ko ē tānaki eni ki he Konisitūtone

Saia Piukala: Tapu pea mo e Feitu'una Sea kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko u tu'u hake pē au Sea ke toe fakamamafa'i ko e mafatukituki ko eni ko e liliu tānaki ki he Konisitūtone. Ko e kupu ia ko eni Sea 'oku 'osi mahino ia kiate kitautolu pea 'oku tau mahu'inga'ia tatau kitautolu hono fakatolonga ko ia hotau 'ulungaanga fakafonua, 'i he'ene kau ko eni he'ene 'asi mai he lipooti Sea fekau'aki pea mo e ohi (*guardianship*) 'osi mahino 'aupito ia pea 'oku tali ia 'e tautolu Sea.

Ko u tui Sea ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e hoha'a ia Sea 'e malava ke ngāue'aki e kupu ko 'eni 'i he ngaahi me'a kehe 'a eni ko ē 'oku lave ki ai 'a e lipooti. Ke *consider* 'e ala kau foki ki ai mo hono fakakaukau'i 'a e ngaahi me'a ko eni fekau'aki ko eni mo e Fili Fale Alea mo e ngaahi me'a 'a ia 'e 'i ai e Lao Fili ia Sea 'e muimui mai 'i he fo'i liliu Konisitūtone ko eni. Ka au Sea ko e fo'i laumālie ko ē hono 'omai ko ē fo'i liliu ko eni 'a eni ko ē 'i 'olunga ko e laumālie lelei ia Sea pea 'oku tau tui kotoa kitautolu ki ai. 'Oku 'i ai pē ki'i hoha'a e tēpile ia ko eni Sea ko e hū 'o hangē ko e me'a 'a e kau Fakafongonga Sea 'oku 'ikai ke fakapapau'i ia pē ko e 'osi 'e lava ko e hā fua e ngaahi me'a te tau lava 'o *consider* hono fakahū ko ē 'a e fo'i liliu Konisitūtone tānaki ko 'eni Sea pea ko u tui Sea ko e ngaahi me'a ko ia kapau 'e ma'ala'ala e ngaahi me'a ia ko ia Sea ko u tui 'e mahino 'aupito pē ia ki he Fale ni Sea pea ko u poupuu atu Sea ki he faka'amu ko eni ke toe tukuhifo eni Sea ke fai hano tālanga'i ke toe maama ange mo mahino ange ki he kakai 'o e fonua mo tautolu ko eni 'i Fale Alea ni 'a e ngaahi me'a ko eni 'e lava *consider* 'i he fo'i kupu ko eni Sea mālō Sea.

Pālōti 'o tali Lipooti Fika 6/2020 e Komiti Tu'uma'u ki he Lao

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali e Lipooti Fika 6 'o e 2020 mei he Komiti Tu'uma'u ki he Lao kātaki fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā

Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto ki ai e toko 13.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali 'a e Lipooti ko eni mei he Komiti Tu'uma'u ki he Lao kātaki fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'ikai ke loto ki ai 'a Veivosā Taka. 'Ikai ke loto ki ai 'a e toko 1.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao 'o e Konisitūtoné. Na'e lau 'uluaki ...

<009>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Sea: ... Tau hoko atu ki he lau tu'o 2.

Fehu'ia founga ngāue e Fale fakatatau ki he Tu'utu'uni Ngāue e Fale

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea kole atu pē mu'a 'Eiki Sea, koe'uhí ke ki'i fakama'ala'ala mai pē, koe'uhí ko e Lipooti ko eni ko ē mei he Komiti Lao, tau 'osi tali foki 'etautolu 'a e lipooti ko ē mo e fokotu'u 'a e Komiti Lao, ka ko e 'uhinga kapau ko 'eku fie lave'i pē 'aku ia koe'uhí kapau 'e fai ko eni e lau tu'o 2, pea hangē ko e me'a ke toe fokotu'u atu pē ke toe tukuhifo, ko 'eku fie lave'i pē ke, 'aki pē ki hono fakama'ala'ala ke tau tali ko ē 'a e fokotu'u mai ko eni ko ē pea mei he Komiti Lao ke tau tali e lao ko eni, pea kapau leva 'e toe tukuhifo ko 'eku fie lave'i pē ki he founga ngāue ko ē 'e hoko atu'akí Sea.

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni atu. Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki. Neongo 'oku fokotu'u mai 'i he Lipooti 'a e Komiti ke tali e Lao Fakaangaanga ko eni, 'e tali pē ia, kuo pau, ka 'oku 'i ai e founga ngāue 'a e Fale ni, kuo pau ke tali'aki kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku ne loto ke tukuhifo ke alea'i pea 'e toki fai hono tali ko ē ki he me'a ko eni 'oku tohi mai ai he komiti, ko e founga ngāue ia, neongo 'oku fokotu'u mai ka he'ikai ke tau tali 'aki pē 'etautolu e laó he. Neongo 'oku fokotu'u mai 'e he komiti 'i he *recommendation* ke tali, ka 'oku 'i ai e founga ngāue hono tali, kapau ko e founga ngāue hono tali ka lau tu'o 2, 'oku fiema'u ke tukuhifo, pea tukuhifo, mālō.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea, fakamālō pē au ki he tokoni, ko e me'a ko ē 'oku ou 'uhinga ki ai, 'i aí 'Eiki Sea he na'a tau 'osi fou mai 'i he halanga ko e lau 'uluaki, pea tu'utu'uni e Sea ke 'ave ki he Komiti Lao, pea koe'uhí ko e fakafoki mai eni 'a e tu'utu'uni ko ē na'e fai 'e he Feitu'una. Pea ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai ko ē 'a e 'uhinga ko eni, ko e tu'utu'uni na'e fai, 'ave ki he Komiti Lao 'a e Fale Alea Sea, 'osi fakalao pē 'a e ngāue 'a e Komiti Lao hono fakamānava'i 'e he kupu 62 Sea. Ko hono fakafoki mai ko eni ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e hoha'a te tau toe foki pē ke tu'utu'uni ke tukuhifo, pea kapau ko e 'uhinga ke tukuhifo ki he Komiti Kakato ka ko e 'uhinga ko 'eku fie lave pē ia 'a'aku ia koe'uhí ko e founga ngāue na'a ke hanga 'o fakahoko 'Eiki Sea, pea 'oku hoko ia ki he kupu 'a eni ko ē ko e 'ū kupu eni ko ē 'oku fai ko ē ki ai ko ē 'a e fakafehu'i ko ia Sea, 131 ko hono fakamatala mahino, fokotu'u mei he kakai e fonua, 131 (1), ko e 'alu hifo ko ē ...

Semisi Sika: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu. Fie fakatonutonu atu pē fakamolemole pē. Ko e ngāue 'a e komiti 'oku nofo ia 'i he malumalu 'o e lau 'uluaki, ko e 'ā'ātakai mo e ngatangata'anga 'o e lau 'uluaki 'oku nofo e komiti ai, 'oku 'ikai tu'utu'uni e komiti ki he lau 2 mo e lau 3, 'oku toki fai ia 'e he Feitu'una Sea 'i he Fale.

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō. Ka ko e 'uhinga 'eku fakahoha'a atu 'a'aku Sea, ko e halafononga ko ē lao fokotu'u mei he kakai 'o e fonua 'i he 131, 'uhinga ia ko ē ko ē 'oku 'ave ai ki tu'a, 'i he 131 (1). Ko e 'alu hifo ko ē ki he kongā hono 3, lipooti mei he ngaahi fokotu'u 'a e kakai e fonua. Ko e lipooti ko ē mei he ngaahi fokotu'u 'a e kakai 'o e fonua 'i he 1, 'a eni ko ē 'i he 132 Sea, 'osi talamai 'e he komiti 'osi fe'unga pē, 'osi maau pē halafononga ke fokotu'u ki he kakai kae, ko e me'a ko ē 'oku talamai heni ke sivi'i 'e he kau Fakafofonga. Pea kuo 'osi 'enau sivi'i, ko e Komiti Lao 'oku 'i ai e Mēmipa ai 'e 2 mo e Fakafofonga 'o e Kakai, Mēmipa 'e 2 pea mei he kau Nōpele, Mēmipa 'e 2 mei he Pule'anga, 'osi kakato e me'asaivi ko ia, ka 'oku ou hanga 'o fakafehu'ia ko ē he 'aho ni ko e founga ngāue ...

Semisi Sika: Sea ko u toe ki'i fakatonutonu atu 'oku 'ikai ke kakato. 'Oku 'i ai e mafai sivisivi'i 'a e Fale ni 'i he lau 'uluaki, pea 'oku toe 'i ai pē mo e mafai sivisivi'i 'a e Fale ni 'i he lau hono 2, ko e 'osi e lau hono 3 'oku aofangatuku.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea, mahino pē kiate au ia fehu'i 'a e fika 2, ka ko 'eku fehu'i 'a'aku Sea ko 'eku fehu'i ki he founga ngāue 'a e Fale ni he te tau toe fou pē 'i he halanga tatau pē, ko e fiema'u 'a e kakai 'o e fonua, 'a ia 'oku 'osi tu'utu'uni 'i he kupu ko eni ke fakahokó, sivi'i 'e he kau Fakafofonga 'o e Kakai ko e kakai ia 'o e fonua, 'osi ko ia, 132, kapau 'oku 'i ai ha fokotu'u mei he kakai 'o e fonua, 'osi 'ata'atā 'oku 'ikai ke 'i ai ha fokotu'u ia Sea. Ko 'eku 'uhinga pē 'aku ke fakama'ala'ala mai pē founga ngāue he hangē te tau toe fou pē 'i he founga tatau pē 'a ena na'a ke 'osi tu'utu'uni ki ai Sea.

Lord Tu'ivakanō: 'Eiki Sea ..

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele Tongatapu 1.

Lord Tu'ivakanō: Tapu mo e Feitu'una Sea. Sea ko e , kuo 'osi tali foki 'a e lau 'uluaki, pea ko hono ... 'ave ko ē ki he, ho'o tu'utu'uni ke 'ave ki he komiti, ko e fatongia 'o e komiti ke vakavakai'i 'a e ngaahi lao ko eni ka 'i he taimi tatau ko e me'a ia 'a e komiti ke mou hanga 'o ui mai 'a e kakai 'oku fekau'aki pea mo e ngaahi lao ko eni. Ko e fatongia 'o e komiti ke fakama'ala'ala ha ngaahi me'a 'e lava ke toe fakanounou ange 'a e tipeiti 'i he Falé, pea 'oku 'omai 'enau lipooti ko ē na'e faka'uhinga mai e me'a, 'e tuku ki he Fale, pea ko e fatongia 'o e Fale ko e tukuhifo 'i he 'osi 'a e lau 2 ke fai 'a e tipeiti, pea ko e ngaahi fale'i ...

<005>

Taimi: 1505-1510

Lord Tu'ivakanō: ... na'e 'omai mei he komiti ke tānaki mai pea tau fakakaukau'i e me'a ko ia 'i he taimi 'oku tipeiti ai 'a e Fale ke fakanounou 'a e longoa'a mo e lōloa mo e ngaahi me'a ko ia, ka ko eni te tau to e lōloa pē tautolu he fakatonutonu 'a e anga e founga 'etau ngāue he na'e 'uhinga hono fokotu'u 'a e ngaahi komiti ke, ko honau fatongia ia kae tuku mu'a ke fai e lau ua 2

pea kapau 'e tukuphifo pea tukuphifo pea kapau 'oku 'ikai tau hoko ki he lau tolu 3 pea tau paasi, mālō.

Lau tu'o 2 Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao Konisitūtone 'o Tonga 2020

Eiki Sea: Kalake lau tu'o ua.

Kalake Tepile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao Konisitūtone 'o Tonga 2020. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke fakatonutonu 'a e Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga vahe 2.

Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē.

1 Hingoa Nounou mo e 'uhinga'i lea:

(1) 'E ui 'a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga 2020.

Mateni Tapueluelu: 'Eiki Sea.

Eiki Sea: Tongatapu 4.

Fokotu'u pea poupu'i tukuphifo Lao Fakaangaanga liliu Konisitūtone ki he Komiti Kakato

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea kole atu e tēpile ni ke tukuphifo mu'a Sea ki he Komiti Kakato mālō Sea.

Eiki Sea: Fokotu'u 'e Tongatapu 4 ke tukuphifo ki he Komiti Kakato 'oku 'i ai ha poupu?

(Poupu ki ai e Hou'eiki Mēmipa)

Mālō Hou'eiki tau hoko atu ki he lipooti 'a'ahi. Lipooti Fika 5.1 'o 'etau 'asenita ka koe'uhí ko 'etau taimi Hou'eiki tau ki'i mālōlō miniti 'e 15.

(Mālōlō ai 'a e Fale)

<007>

Taimi: 1535-1540

Sātini Le'o : Me'a mai e 'Eiki Sea e Fale Aleá (*Lord Fakafanua*).

Eiki Sea : Hou'eiki tau hoko atu ki he Fika 5 'etau 'Asenitá 'a ia ko e lipooti 'a'ahi, tau kamata 'i he Lipooti 'A'ahi Vāhenga Tongatapu 1. Fakafofonga Nōpele Vava'u me'a mai.

Fokotu'u tukuphifo kātoa lipooti 'a'ahi Fale Alea 2019 & 2020 ke alea'i he Kōmiti Kakato

Lord Tu'i'āfitu : Sea tapu mo e Feitu'una. Mālō 'aupito Sea. Ko 'eku ki'i fokotu'u atu pē 'aku

ki he Feitu'una, fēfē mu'a ke tukuphifo kātoa pē ki lalo 'a e 'ū lipooti 'a'ahí ki he Komiti Kakató. Fokotu'u atu pē Sea ke lava pē ke alea'i fakatou'osi pē 'a e 2019 mo e 20. 'I ai pē fanga ki'i me'a ai mahalo na'a toki fakalahi pē 'e he Hou'eiki. Ko e 'uhingá pē ko e taimi ho Falé. Ko e fokotu'u atu pē Sea mālō.

'Eiki Sea : Hou'eiki ko e fokotu'u atu eni mei he Fakafofonga Nōpele Vava'ú, tukuphifo fakataha pē 'a e Lipooti 'A'ahi Tongatapu 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 'Eua 11, Ha'apai 12, 13, Vava'u 14, 15, 16 fakataha pea mo e Lipooti 'A'ahi mei he 2019 Tongatapu 6, pea mo e Lipooti 'A'ahi 'a Vava'u 16 mei he 2019, ki he Komiti Kakató 'a ia 'oku 'osi 'i ai 'a e Lipooti 'A'ahi mei he 2019. Tongatapu 3, 4, 5, 8, 9, 'Eua 11, Ha'apai 12, Vava'u 14, 15, mo e Lipooti ko eni 'a e Vāhenga Niuá 17 mei he 2019, ke alea'i fakalūukufua pē 'i he Komiti Kakató.

Lord Tu'i'āfitu : Kau atu ai pē Sea pea mo e Tongatapu Fika 10/2020 ko e Lipooti eni ia na'e toki fakahū mai e 'a'ahi, pea mo e 'A'ahi 'a e Vāhenga 17 te'eki ke fakahū mai ha'anau pepa 'a'ahi. 'Oku 'ikai te'eki ke 'asi he 'asenita ko eni mālō.

'Eiki Sea : Ko ia Hou'eiki kātaki ko e Lipooti ko eni 'a Tongatapu 10 'a ia ko e 'Eiki Palēmia na'e 'osi tufa atu ke mou me'a ki ai ka na'e te'eki ai ke fakahū he 'asenitá. 'A ia 'oku fakatokanga'i mo ia ke tukuphifo ki he Komiti Kakató. Pea ko e Lipooti ko eni 'a e Vāhenga Niuá 17 mei he /2020 mahalo 'e toki tufa atu ha'ane maau. 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai ha'o lave ki he lipooti?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Tapu mo e Feitu'una Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Falé ni. Sea ko e, 'oku lolotonga ngāue ki ai e sekelitalí pea 'oku mau, ko 'apongipongi 'i he uiké ni pē kuo maau mālīe mai. Ko e toki tau mai foki eni 'a e vaka Niuá Sea mea'i pē 'e he Feitu'una pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé ni. Ka ko ia Sea fakamolemole atu, ko 'apongipongi kuo mau *attention* mai e lipooti 'a Niuá ki heni. Ko ia pē Sea mālō.

Pāloti'i tali fokotu'u tukuphifo kotoa 'u lipooti 'a'ahi alea'i he Kōmiti Kakato

'Eiki Sea : Hou'eiki ko e lipooti ko ia mei he Ongō Niuá mei he 2019 na'e 'osi tufa atu. Ko e 2020 eni 'e toki me'a mai 'o lipooti 'apongipongi. Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tau tali e fokotu'u mei he Fakafofonga Nōpele Vava'ú tukuphifo e ngaahi Lipooti ki he Komiti Kakato fakahā mai ho nimá.

Kalake Tēpile : Sea 'oku loto ki ai 'a Siasia Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ihangana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, loto kotoa ki ai e Hou'eiki toko 21.

'Eiki Sea : Hou'eiki ko 'ene lava ia 'etau 'asenita 'i he Fale Aleá, ko e toenga 'etau ngāue 'oku 'i loto 'i he Komiti Kakató. Ka 'i he faingamālie ko eni 'oku ou fie tuku heni e taimi ki he 'Eiki Palēmia 'oku 'i ai e me'a 'oku tokanga ki ai ke me'a atu ki he Falé...

Taimi: 1540-1545

'Eiki Sea: ... Palēmia.

'Eiki Palēmia: Mālō 'aupito 'e 'Eiki Sea pea ko u fakatapu pē ki he Feitu'una pea tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea fakamālō atu pē he laumālie lelei ki he houa ni pea ko u fakamālō atu ki he ngāue lahi kuo fuesia he Feitu'una mo hotau Fale 'Eiki ni. Pea fakamālō atu 'i he faingamālie ko eni kuo 'omai ma'a e motu'a ni ke fai atu ai ha ki'i lipooti nounou ki he tu'unga 'oku tau a'u mai ki ai mei he tafa'aki 'a e Pule'anga ki he 'aho ni.

Kei hao pē fonua mei he kolona vailasi

'Oku kei hao pē ho fonua Sea pea 'oku kei malu pē ho kakai fakatatau pē ki Tongatapu ni pea pehē foki ki 'Eua, Ha'apai, Vava'u mo e Ongō Niua mei he mahaki faka'auha fakamāmani lahi ko eni ko e KOVITI-19. 'Oku kei lele 'i matangi pē 'a e lotu mo e 'aukai fakamāhina fakafonua 'i Tonga ni pea mo muli na foki pea ko e 'uhinga pē ia 'oku tau kei hao ai ko e lotu pea mo e 'aukai pea ko u fakafongā'i atu e Hou'eiki Kapineti mo e Pule'angá 'a e fakamālō lahi ki he Feitu'una mo e Fale 'Eiki ni he pou pou mo kau mai he lotu mo e 'aukai fakafonua.

Ngaahi tokoni ki he ako lavemonū ai mo e ako tokamu'a

Ko hono ua 'Eiki Sea ne lava foki hono huufi e ngaahi lokiako mei he matangi ko ē ko *Gita* 'o kau ai 'a Hoi ko e loki ia 'e 2, Talafo'ou loki 'e 2, Fāuhefa ko e loki ia 'e 2 ko Matahau ko e loki 'e 3 faleako loki 'e 3. Na'e lava e ngaahi lokiako fo'ou ko eni ke fakafaingofua hono fokotu'u 'i ai e foomu 'uluakí mo ha ako tokamu'a he ngaahi kolo ko eni. Ko e ako tokamu'a 'e 4 ne huufi 'i Vava'u he uike kuo 'osí 'a ia ko Holonga, Ha'alaufuli, Taosa mo Leimātu'a. 'Alu hake leva e lahi e 'ū ako tokamu'a 'i Vava'u ki he 6. Pea ko e ako tokamu'a fakakātoa leva 'e 24 'a e Pule'anga 'i Tonga ni kātoa he taimi ni. Fakamālō heni ki he 'Eiki Minisitā Ako mo 'ene *CEO* mo e kau ngāue 'a e Potungāue Ako he ngāue lahi kuo lava.

Kamata he 'aho 24 faifatongia Kautaha Vakapuna Lulutai ki he fonua

Ko hono tolu 'Eiki Sea ko u fiefia pē ke fakahā atu ki he Feitu'una mo e Hou'eiki 'o e Fale ni kuo 'osi tali pea kuo 'osi maau 'a e laiseni ke fakahoko fatongia atu hotau vakapuna fakafonua 'a ia ko e, na'e fakahuafa he 'Ene 'Afió Tama Tupou VI ko e Lulutai *Airlines*. Pea kuo 'osi ma'u e *Part 145* pea 'e fakahoko 'a e *proving flight* 'apongipongi Tusite 22 Sepitema, ki he 'aho 22 ia 'o Sepitema. Pea ko e 'amanakí ke foaki mai 'a e *Air Operation Certificate* 'a e *AOC* 'a e Lulutai *Airlines* he Pulelulu ko hono 23 ia 'o Sepitema. 'E kamata leva ke fakahoko 'a e fatongia ki he kakai 'o e fonua 'i he 'aho Tu'apulelulu 24 'o Sepitema 2020.

Sea ko e taha ia ha me'a fakafiefia mo'oni ki he motu'a ni he ngāue vave pea mo e ngāue mālohi kuo fai he kau ngāue 'a e Lulutai *Airlines* he lava 'o maau mo *cut* 'a e ngaahi tafa'aki kotoa pē pea toki lava ke mahino 'oku malu pea hao 'a e fefononga'aki vakapuna fakalotofonua pea mahino 'e tolonga mo tu'uloa ke fiefia ai 'a e kakai 'o e fonua.

'Eiki Sea hangē pē ko ia kuo mea'i he Feitu'una kuo 'ikai, 'oku 'ikai ke faingofua pea ko e pole

lahi eni ki he Pule'anga ni ke fakahoko e ngāue ni 'i he fu'u taimi faingata'a ni ka 'oku tui 'a e motu'a ni pea mo Kapineti pea mo e Pule'anga ni ko e sēvesi 'eni ia kuo pau pē ke fakahoko 'o tatau ai pē ia pē 'e pē 'oku faingata'a pē 'e faingofua pē 'oku tupu pē 'e tupu pē 'e mole ka ko e me'a totonu kuo pau ke fakahoko 'e ha Pule'anga ki hono kakai. Pea neongo 'oku lahi hono ngaahi pole kehekehe pea mo e faingata'a kehekehe ka 'oku 'i ai e tui ko e taha eni ha fiema'u vivili 'a e kakai 'o e fonua pea kuo pau ke tu'u hake Pule'anga 'o fakahoko pea 'oku 'i ai 'e tui fiefia lahi 'aupito eni ki he kotoa e kakai 'o e fonuá 'i he faifaiange kuo lava ke ...

<009>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Palēmia: ... kamata 'i he uike ni 'a e sevesi mahu'inga ko eni ki he kakai 'o e fonua, pea 'oku tau fakafeta'i ai ki he 'Otua 'i he'ene tataki 'oku fai ki he Pule'anga ni.

Polokalama lotu 'aukai fakafonua 'a e Pule'anga

Ko hono nimá 'Eiki Sea, 'oku ou fie fakahā atu pē ke mea'i 'e he Feitu'una ko e lotu mo e 'aukai fakafonua ki he māhina ko 'Okatopa 2020 'e fakahoko ia ki he Funga Fonua ki 'Eua 'i he 'aho Tokonaki ko hono 10 mo e Sapate ko hono 11 'o 'Okatopa ka 'oku 'ikai ko e 'aho Tokonaki ko hono 3 mo e Sapate ko hono 4 'Okatopa. Sea 'oku 'i ai pē hono 'uhinga, 'oku toe ki'i toloi ai ki he uike *end* ko eni koe'uhí ko e 'aho 11 ko ē 'Okatopa ko e 'aho ia he ta'u kuo 'osí ko e 'aho Falaite na'e fuofua fai ai 'a e 'uluaki Kapineti 'a e Pule'anga fo'ou ko eni. Ko ia 'e hoko 'a e 'aho Sapate ko hono 11 'Okatopa he ta'u ni ko e kakato ia e ta'u 'e taha mālō 'o e Pule'anga fo'ou ko eni. Pea ke fakamanatu'aki pē ha vete 'o e lotu 'aukai fakafonuá 'i he Funga Fonua.

Onó 'Eiki Sea pea ko e māhina leva ko Novema 2020 'e fakahoko 'a e lotu mo e 'aukai fakafonua ki he 'Otu Ha'apai 'i he 'aho Tokonaki mo e Sapate ko hono 7 mo e 8 'o Novema 2020. Pea ko e māhina ko Tisema 2020 'e fakahoko 'a e lotu mo e 'aukai fakafonua ki he Fatafata Māfana ki Vava'u Lahi 'aho Tokonaki mo e Sapate 5 mo e 6 'o Tisema 2020. Pea ko e māhina leva ko Sanuali 2021 'e fakafoki mai leva lotu mo e 'aukai fakafonua ki Tongatapu ni, pea 'e fakahoko ia 'i he Tokonaki mo e Sapate 'aho 18 mo e 19 'o Sanuali 2021. Pea ko e māhina leva ko Fepueli 2021 'e fakahoko 'a e lotu mo e 'aukai fakafonua ki he Ongo Niua 'i he 'aho 8 mo e 'aho 9 'o Fepueli 2021.

Pea ko e anga ia 'o e fokotu'utu'u mo e palani 'a e Pule'angá ki he fakakau mai 'a e ngaahi 'otu motú ki tahí he tāpuaki ko eni ke tau lotu mo 'aukai fakafonua he māhina kotoa pē kae 'oua kuo tolona atu e fu'u faingata'a 'oku fakamāmani lahi ko eni, pea ke tau ongo'i mo tau fakapapau'i 'e malu hotau kakaí hono kotoa pē kae tautautefito ki he kongā lahi hotau kakai 'oku kei 'i muli na, pea ko e lotu pē mo e 'aukai te ne lava, pea ko e taha ia he 'uhinga 'e mahu'inga ke fakakau mai 'a e ngaahi 'otu motu ki tahi he 'oku fu'u mahu'inga ke ongo'i 'e he kakai he ngaahi 'otu motu he'ikai ke li'ekina ha taha, neongo 'etau nofo vāmama'o pea fakamāvahevahe'i kitautolu 'e he tahí, ka 'oku 'ikai ke nau puli 'i he Fofonga 'o Sihova, pea 'ikai ke nau ngalo ha taimi.

'Eiki Sea, fakamālō atu he ma'u faingamālie mālō.

Eiki Sea: Fakaafongā Nōpele ‘o Vava‘u.

Tokanga ki he ‘ikai kakato ngaahi feitu’u lue’anga e tangata feitu’u Fātumu

Lord Tu’i’āfitu: Fakamolemole atu Sea ‘i he’eku fa’a fokoutua hake, ko ‘eku tu’u pē ‘aku ‘o fehu’i ki he ‘Eiki Palēmia mo ‘eku fakamālō ki ai he ‘ū lipooti ko eni, fiefia lahi au, ‘alu ‘a e fakalalakakā tautefito ki he Potungāue Ako, tanu e ‘ū hala, pea ‘oku ‘i ai ki’i me’a ‘oku ou fehu’ia Sea, ki’i taimi ko eni pea tau fakalotofale’ia ai pē kuo mei ‘osi e taimi ia Sea.

Ko u lele atu mo e motu’a Tungī he uike kuo ‘osi ‘aho mālōlō he ‘aho ‘alo’i, ko ‘eku lele ko e kolo ia ‘eku fa’ē ‘a Fatumu, me’a pē ‘e taha ‘oku ou fiefia ai ‘a e *footpath* ko eni ko ē ‘a e konga ‘omautolu ‘i kauhala ‘uta. Ko u ongo’i hake ki he tafa’aki si’i hifo’anga ‘eku fa’ē ‘ia Tungī hala ia ‘i he *footpath*, hangē ‘oku mole ‘a e fakalalakaka pea ko ‘eku lave’i pē Sea ‘ikai ko ha me’a eni ia ke fehu’ia pē ko ha loto ‘oku taufehi’a, ko ‘eku fehu’i pē, na ‘oku KOVITI ‘a e fa’ahi ko ē kae ‘asi hao pē fa’ahi ko ē, ko ‘eku fehu’i pē ‘aku ki he ‘Eiki Palēmia, ‘oku ou si’i ongo’i he ko ‘eku lele mai mei Fātumu, ‘oku si’i faka’ofa ‘a Tatakamotonga, ko ‘ene a’u pē ki Lapaha ko e feitu’u foki ‘oku fai e ko ē ‘eku fa’ē ‘oku fakatuketuke ia e motu’a ni, mau nofo ‘i kauhala ‘uta e Tu’i Tonga, fiefia au ai, ka ko e sio mai ki he si’i konga ia ‘eku fa’ē faka’ofa lahi ‘aupito e tu’usi musikū ko ē ‘a e fo’i *footpath*. ‘Oku ou tui kapau te tau ...

<005>

Taimi: 1550-1555

Lord Tu’i’āfitu: ... lotu ke vahevahe tatau pē hangē pē ko e Konisitūtone ko eni ‘oku tau vahevahe ko eni ‘e lava ai ‘etau ngāue fakataha pea fiefia e kakai ‘ikai ha to e loto ‘e fehu’ia, ka ko e ki’i ongoongo pē ia Sea. Na’a ku lele atu he ‘aho mālōlō ko e ‘aho mālōlō lelei ‘o’oku ka ko u ongo’i ko e hā kuo ‘oku si’i pehē ai ē kae kakato ē kae ‘ikai si’i ‘ai e ki’i *footpath* ‘a e si’i kāinga ‘o Tungī he ‘oku ou manatu ki he ako e fasi ‘o e Tu’i Tonga ‘i Ha’amoā he mau ō atu ‘a e siu’a’alo pea ko e ako’i he mātu’a ai e ki’i ifi Tonga pea ko e faka’osi’osi ‘a e hiva, tulou atu pē ki Loto Tatau “ ‘o malu’i ‘a Tupou” pea pehē mai leva e ki’i motu’a he tafa’aki ‘e faihiva mo e Hou’eiki kātaki ‘oku to e fakalahi ‘etau fasi ko ē Tu’i Tonga ‘o malu’i ‘a Tupou mo Tungī kae kehe Sea ‘oku ou fakatokanga’i e ki’i me’a ko eni he’eku lele takatakai holo ‘i he ‘aho mālōlō ko e ‘aho ma’alali ia ke tau lotu fakafeta’i ke ki’i fakatokanga’i ange pē ke ifo ‘i he Tonga *beautiful* he ko ‘ene kovi ko ē ‘a e loto he’ikai toe ‘i ai ha me’a ia ‘e ‘asinisini ‘i māmaāni hangē ko e himi ‘a Tongatapu Fika 2 ‘aneuhu ko e ma’u pē ‘ofa ‘i ‘api ko ‘ene tatau pē kuo masani ‘a māmani ko ia pē ki’i fakahoha’a Sea mālō.

Eiki Sea: Me’a mai e ‘Eiki Palēmia

Tali Palēmia ki he te’eki kakato mai ngāue ngaahi lue’anga tangata ‘i Fātumu

Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Fale ‘Eiki ni ko u fakamālō lahi ki he me’a ‘oku me’a ki ai e ‘Eiki Nōpele Vahefonua Vava’u ‘ene manatu mai ki he kole ‘ene fa’ē he tofi’a ‘a Tungī. Ko hono mo’oni foki ko e ngaahi polokalama ngāue ‘oku fai ‘a e fakahokohoko pea ko e kolo foki ‘a Fātumu ‘oku ‘i he vahe fonua ‘o e tangata’eiki Fakaafongā Fika 9 pea kuo pau pē ke hokohoko mai ‘a e ha’u ‘a e ngāue pea mo e feinga foki ke ma’u mai ‘a

e sēniti. Ko e fo'i lava ko eni 'o e, 'o Lapaha ko e tofi'a foki ia 'o e Tama Pilinisi 'a Kalaniuvalu pea te'eki ke, ...pea ngata ai pē ivi ia ai 'i he, pea pehē atu ai pē ki Hoi ki he Velovelo 'o e Lomipeau pea ngata ai. Te'eki ke to e lava 'o hoko atu ke a'u atu ki Hahake. 'Ikai ko ha, 'oku, ki'i faingata'a pē foki ke fakakakakato koe'uhí ko e 'ikai ke, ... ka na kuo ma'u e sēniti ia kamata kātoa pē ia.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ka u ki'i tokoni atu pē 'Eiki Palēmia. Sea ko e, tapu pē mo e Feitu'una Sea kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki 'o e Fale. M mou mea'i 'a pē foki Sea ko e ki'i fo'i *project* ko e *project* 'a e kau Siaina pea lele'i 'a Nuku'alofa ni pea kakato 'oku te'eki ke fu'u kakato fau ka na'a nau fiema'u pē ke ki'i tēsi holo he 'ū feitu'u Sea. 'A ia 'oku ki'i tēsi 'a Hihifo, tēsi 'a Hōfoa sio e kau Siaina 'oku ngali tika 'a e 'alu ki Hihifo kau atu ai pē mo Puke mo Fatai mo Lakepa pea ko e ki'i tēsi eni ko ē ki Hahake ka ko e ki'i fo'i tēsi ko eni 'i Hahake Sea ko e 'osi ia e sēniti 'a e kau Siaina. 'A 'a ia ko 'ene 'osi 'a'ana ia 'ikai ke to e hoko atu 'a e *project* ia 'a e kau Siaina kae ki'i, ka 'oku tau ki'i taimi pē foki eni ke sio pe 'oku ki'i ngali 'a Hahake mo ia pea sai kapau 'e hoko atu ha *project* he kaha'u pea ki'i lele 'a Hihifo ke 'osi pea toki 'alu ki Hahake, ka ko e tu'unga ia Sea, 'oku 'i ai ko e ki'i kole tokoni ia 'a e *MOI* ke hokohoko atu koe'uhí ko e tika ko eni 'ene ki'i 'asi.

Lord Tu'ivakanō: Sea kole pē ki he Minisitā ko fē 'a Hihifo? Ko Hihifo ē ia ko Nukunuku ko e kolomu'a ko e hā e me'a 'oku 'uluaki 'ai ai 'a Hōfoa 'oku ... ki'i fakalaka 'oku ne pehē 'e ia ko Puke tā ko ē ko e 'uhinga ko Hōfoa.

'Eiki Minisitā MEIDECC: 'Ikai Sea ko e tēsi'aki pē foki ia e fanga ki'i kolo iiki ko e kolo 'Eiki ia hangē ko Nukunuku mo e 'ū kolo 'Eiki toki 'ai fakalelei ia he hoko atu. Mālō.

Kole ke tomu'a fakalelei'i Hala Holopeka kimu'a he polokalama 'aukai Pule'anga ki Ha'apai

Lord Tu'iha'angana: Ki'i tokoni pē ki he Minisitā mālō 'aupito e, ta'u kuo'osi na'e me'a atu 'a e Feitu'una pea mu'imui folau atu ai 'a e motu'a ni kae 'uma'ā 'a e ongo Fakaafongonga Ha'apai ka ke toki fakatonutonu mai pē. Na'e me'a mai ko eni 'a e Minisitā *MEIDECC* ko e tokoni 'a e Pule'anga Siaina ka ko e tokoni ia mei he *sister city* ko ē 'o e ki'i motu, 'o e vahefonua Ha'apai 'a e pa'anga ko eni, pea ko ia 'oku to e fakamamafa atu pē 'Eiki Palēmia mo e ... 'ikai ke mau fu'u 'aonga e *sidewalk* ia pea kuo 'osi 'i ai e ki'i *sidewalk* ia 'oku 'osi 'ai pē ia pea hangē ko ena ko e a'u e lotu ...

<007>

Taimi: 1555-1600

Lord Tu'iha'angana : ..... ki Ha'apai 'i he 'aukai fakafonua 'i Novemá. Feinga'i 'emau fo'i Hala Holopeka 'amautolu ke fai mo lava ki ai na'a toe ha'u 'a e ta'u afā, kamata atu 'i Tisemá. Ka ko e fakama'ala'ala mai Sea he ko e tokoni mai 'a e, ko e ki'i tokoua ia 'o Ha'apai e ki'i vahefonua ko ia 'oku nau tokoni mai mei Siainá, pea 'oku hala 'ata'atā pē 'a Ha'apai ia ha ki'i me'a he kuo vahevahe holo 'a Tongatapu ia. Ka ko u fakamamafa atu pē au he kolé ki he me'a ko ē ia 'a e Feitu'una na'a tau ō ki he ki'i halá, 'a eni 'oku 'asi pē ko ia he tā he lipootí pea 'oku 'osi mea'i pē ia 'e he 'Eiki Palēmiá mo e Minisitā *MOI*. Ko e kole atu ai pē he fai e lave ki he ngaahi *sidewalk* ke

feinga'i he ko Sepitema pē eni pea 'Okatopa pea Novema pea kamata 'a e faha'i ta'u afā. Na'a fai e me'a atu 'a e Palēmiá ki he fai e polokalama 'aukai fakafonua ko ena 'oku tēpile'i ki Novema pea kuo tau afe hake ai pē he ki'i fo'i halá mei mala'e, fou atu pē 'i mala'e vakapuná 'o ki'i faka'ilonga'i kuo lava kakato e ki'i fo'i halá pea toki fai e 'aukai fakafonua. Mālō 'Eiki Sea.

Tokanga ki he fika 'uluaki fiema'u tanu hala mei he ngaahi lipooti 'a'ahi

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea, tapu pē mo e Feitu'una kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fale Aleá. Ko u sai'ia 'aupito 'aupito he fanongo ki he Hou'eiki Nōpelé 'enau kole maí fakalūkufua ia 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke 'ai faka-boundary pē faka-constituency. Nau kole fakalūkufua ma'a e kakai e fonuá 'Eiki Sea. Pea 'oku me'a atu pē e 'Eiki Palēmiá ki ai mo e Hou'eiki, pea 'oku ou tui pē 'Eiki Palēmia 'oku tonu pē ke fakahoko lelei. Ko e Vāhenga 16 'Eiki Sea 'oku ou kole atu mu'a atu ke ki'i mālōlō mu'a mei he fakalelei halá. Ko e anga pē 'eku ki'i vakai ki Vava'u 16 kae si'i tuku mai ki he ni'ihi ko ē. 'Eiki Sea, ko e fu'u 'u lipooti ko ē ko u laulau hifo kamata pē mei he Fika 1 ko e tanu hala. Te mou me'a ange ki hē Hou'eiki Minisitā ki he me'a ko ení. Kai ke toe 'i ai ha me'a. Me'a ko ē na'e 'ikai ke fai ha lotu ki ai ko e tanu halá, 'asi he lipooti ni, ko e tanu hala, tanu e fo'i hala, pea ko e tanu e fo'i hala ki fē 'Eiki Sea. Pē, he te tau foki mai pē ki he lipooti pea fai leva 'a e ngāué 'e he Pule'angá. Ta ko ē ko e kakai kotoa, kotoa 'i Tongá ni nau laumālie lelei ke tanu e halá. Pea ko u tui 'Eiki Sea, Fakafofonga ko ena 'oku nau malimali. Mahino mai 'Eiki Sea, tā 'oku nau si'i mate he fie tanu e halá ka 'oku 'ikai ke nau lava 'o me'a mai ai'aki ki he Falé ni. Mou fiemālie.

Semisi Sika : Sea fakatonutonu atu, na'e te'eki ai ke mau ta'etui ki he tanu halá. Mei he 2010 e hū mai 'a e motu'a ni 'i he liliu fakapolitikale e fonuá tanu hala pē e lipooti he 2011, 2012 'o a'u mai ki he 2020 eni mo e kei tanu hala pē e peesi 'uluaki ki he peesi fakamuimui.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Sea ka u ki'i tokoni atu mu'a Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: 'E hā koe.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ka u ki'i tokoni atu ai pē ki he 'Eiki Minisitā Sea kātaki. Sea tapu mo e Feitu'una tapu pea mo e 'Eiki Palēmiá tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki ni. Sea ko 'ene a'u ko ia ki he efiāfi ni, 'oku ou ongo'i 'oku hangē ha lingi lolo ki ha tahi peauá 'a e tō mai ko ia 'o e lipooti 'oku kuo me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā. He fanongo 'a e motu'á ni 'oku kau 'a Niua 'i he lotu 'aukaí 'i Fepueli. Kiate au 'Eiki Sea ko e koloa lahi eni ma'a e kāingá. Pea 'oku ongo'i pē 'e he motu'á ni 'a e māfana. Na'e fai ko eni 'a e lotu 'aukaí mau lele hifo pē ki uafu 'o tu'u ai mo e faifekau' o lotu pē ai ke ongo mai homau le'ó. Ko hono 'uhingá he 'oku te'eki ai ha fu'u pou ia ke 'ai ke fakaa'u mai e leá ko uafu pē. Sea, 'oku ou tui Sea 'e fiefia lahi 'aupito e kāingá. 'Eiki Palēmia mālō mu'a na'e 'ikai ke u kau he fokotu'utu'u 'a e lotu 'aukaí ni ka 'oku ou tui 'oku fanongo mai 'a e kāingá ki heni pea 'oku nau fiefia lahi. Pea 'oku mau ongo'i lahi Sea, he ko hono 'uhingá ko 'eku 'ilo'í ko e tanu halá, ko e me'a mo'oni e me'a kuo me'a'aki 'e he 'Eiki Minisitā. Na'e ai foki e ngaahi feitu'u na'a nau talamai ke 'oua 'e tanu. Ko Niua na'e ...

Semisi Sika : Sea fakatonutonu atu. Na'e te'eki ai ke 'i ai ha'aku manatu'i pē me'a atu ha taha ke 'oua 'e tanu ha'aná hala.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : 'Ooh Sea kātaki, ko e, kapau ko e te'eki ai ke

tanu, ka ko eni kuo talamai ke tanu. Sea, ...

<008>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ko e me'a ia ko u 'uhinga atu ai ...

Semisi Sika: Sea ko u toe fakatonutonu atu na'e talu pē kole atu ke tanu mei he 2010 'o a'u mai ki he 'aho ni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: 'Io mahalo na'e meimei tanu e me'a 'e ni'ihī kae 'i ai e ngaahi feitu'u 'e ni'ihī na'e 'ikai tanu. Ka ko eni 'oku tanu he taimi ni Sea. Pea 'oku ou fiema'u foki au ia Sea kapau 'e me'a 'a e 'Eiki Palēmīa 'oku ai e ki'i teuteu ia 'a Niuafō'ou 'oku 'ai hala sima foki 'a Niuafō'ou pea ko e folau atu 'a e motu'a ni na'a ku talaange, lele hala simá pea 'i ai e ki'i vaha'a 'i loto ke tō ngoue matala'i'akau. Hangē ko e 'alu ko ē 'i muli. Pea ka lele ha taha mei ai 'ou ta'ata'alo mai e matala'i lose 'i loto. *Hello, hello.* 'Oku 'i ai e ki'i palani pehē 'a Niuafō'ou ki he hala sima ko ē 'a Niuafō'ou pea ko u tui ka me'a ange 'a e Palēmīa ia ki Niuafō'ou 'e pehē mai e hala ia 'a Niuafō'ou. 'Oku tanu sima pē 'a Niuafō'ou. Ko Niuatoputapu pē mau faka'amu pē ko e *sister city* ko ena 'oku 'uhinga ki ai 'a, tau *sister city* kātoa he ko Tonga ni kātoa. 'Ai pē ke kau pē mo mātou ai 'uhī ke mau ...

Mateni Tapueluelu: Sea fakatonutonu Sea 'Eiki Minisitā, tapu pea mo e Feitu'una Sea 'oku hala 'a e me'a e Minisitā ko e *sister city* ia 'a Ha'apai na'a nau ō nautolu 'o ngāue'i pea na'a nau fai e alea ki ai fakamo'oni e 'ū pepa mahu'inga pea u kole ki ai Sea me'a he'ene kei Minisitā 'o feinga ke ai ha'ane *sister city* he taimi ni ka ko u kole Sea ke toki me'a mai mu'a he'ene 'ū hala sima he taimi ko ē 'e mai ai 'ene lipooti. 'UHINGA HE 'OKU UI MAI 'ETAU TAIMI SEA KO E FOKOTU'U ATU PĒ IA.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ...

Mateni Tapueluelu: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sio ko e ngaahi loto ē 'oku 'ikai ke sai ko ē he taimi 'oku tau faka'osi'osi pehē ni ai ka 'oku *sister city* ha feitu'u *sister city* kātoa 'a Tonga ni. Ko e anga ia. 'Alu ha taha 'ai ha me'a 'ai ke tau kau kātoa. 'Oua 'e fakavahavaha'a pehē. Kovi ia he anga 'etau nofó. Sea fakakātoa Sea fakamālō atu 'a Niua. Niua 17 he ngaahi to'o fatongia kotoa mo e 'ofa ange ki Niua fakamālō lahi 'a Niua tanu hala, ko honau uafú toe pē 'a Niuafō'ou ngaahi ia 'osi ngaahi ia fale *terminal* 'i Niuatoputapu pea kuo kamata ke *very nice* 'a Niua *beautiful* mau kau fakataha mautolu 'i he ngaahi langa ngāue ko eni ko ia pē Sea mālō e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Fakamālō atu 'Eiki Minisitā *welcome back* mei he Ongō Niua pea ko u kole atu Hou'eiki toloi e Falé ki he 10:00 'apongipongi mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e fakahoko ai pē ia he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

<009>